

Steunpunt Gelijkekansenbeleid
Consortium Universiteit Antwerpen en Universiteit Hasselt
2009

ISBN 978-90-772-713-84

Wettelijk Depot: D/2008/3680/04

NUR 763

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, geluidsband of op welke andere wijze ook, zonder vooraf-gaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Druk- en bindwerk: Drukkerij Wilda

De Vlaamse Integratiekaart Deel II: Exploratieve literatuurstudie van het concept integratie

Steven Van den Eede
Johan Wets
François Levrau

Promotor: Prof. dr. Christiane Timmerman

Steunpunt Gelijkheidsbeleid - Consortium Universiteit Antwerpen en Universiteit Hasselt

Inhoudsopgave deel II

1. Inleiding	1
2. Integratie: een veelheid aan betekenissen	5
3. Theoretische achtergrond	7
3.1. Diversiteit in de samenleving: multiculturaliteit?	7
3.1.1 Etnisch-culturele diversiteit inclusief!	7
3.1.2 Etnisch-culturele diversiteit als mixity of multi-culturaliteit?	8
3.1.3 Cultuur, waarden en normen	10
3.1.3.1 Cultuur?	11
3.1.3.2 Waarden en normen	12
3.1.3.3 Cultuur, waarden en normen in het integratiediscours	12
3.1.4 Integratie en (socioculturele) identiteit	14
3.2. Integratie en sociale cohesie	17
3.2.1 Sociale cohesie als doelstelling	17
3.2.2 Hoeveel cohesie?	18
3.2.3 Sociale cohesie vanuit een evolutiebiologisch perspectief	20
3.2.4 Sociale cohesie en integratiediscours	22
3.2.5 Sociale Cohesie en integratie: een verhaal van wederzijdse invloed?	23
3.3. Integratie vanuit een levensloopperspectief	24
3.4. Integratie en burgerschap	26
3.4.1 Burgerschap: een korte toelichting	26
3.4.2 Integratie en burgerschap	29
3.5. Integratie als beleidsstrategie	31
3.5.1 Participatie	31
3.5.2 Empowerment	33
3.5.3 Inburgering als eerste stap	34

3.5.4 Het Europese denken over integratie	35
4. Integratie: een conceptuele omschrijving	39
4.1. Integratie: een conceptuele omschrijving	39
4.2. Toelichting conceptuele omschrijving Integratie	40
4.3. Tot slot even samengevat.....	44
5. Ter afronding	45
BIBLIOGRAFIE	47

1. Inleiding

In de tijd van Boeddha woedde er een strijd tussen geleerden over de vraag hoe de wereld is ontstaan. Elke geleerde was ervan overtuigd, dat wat hij beweerde de waarheid was en hij vond de mening van de anderen onzin. Ze kregen er ruzie over en tenslotte gingen ze naar Boeddha om hem om raad te vragen. Ieder dacht zelf gelijk te krijgen. Maar de Boeddha zei: "Jullie zijn als de blinden in dit verhaal:

Er was eens een koning die tegen een dienaar zei:

'Verzamel vier mannen die vanaf hun geboorte blind zijn en laat hun een olifant zien.'

De dienaar deed wat hem opgedragen was en bracht de blinden om de beurt bij de olifant.

De eerste bij de slurf, de tweede bij zijn oor, de derde bij een poot en de vierde bij de staart. Hij zei: 'Zo ziet een olifant er uit.'

De blinden betastten met hun handen het lichaamsdeel van de olifant waarbij ze stonden.

Daarna liet de koning de blinden bij zich komen en vroeg: 'Hebben jullie de olifant gezien?'

'Ja, Majesteit,' zeiden ze, 'we hebben de olifant gezien.'

'Zeg mij dan, hoe ziet een olifant er uit?'

De eerste blinde, die de slurf had gevoeld, antwoordde:

'Een olifant is lang en kronkelend als een slang.'

'Nee, zo is een olifant niet', zei de tweede, die het oor had betast.

'Een olifant is breed en ruig als een tapijt.'

'Wat een onzin' riep de derde, die bij een poot had gestaan.

'Een olifant is groot en rond als een pilaar!'

'Jullie weten er niets van!', schreeuwde de vierde blinde die de pluim van de staart had gevoeld. 'Een olifant is als een bezem!'

Ieder dacht dat de hele olifant was zoals hij zelf had gevoeld."

De Boeddha zei tegen de geleerden die bij hem gekomen waren:

“Jullie zijn als die blinden. Je ziet maar een klein stukje van de waarheid, maar je denkt de hele waarheid te bezitten.”

Deze parabel houdt nog steeds een wijze les in. Ze wordt gebruikt om een veelheid van zaken aan de kaak te stellen en waarschuwt iedereen, ook de wetenschappers om te éézijdig in het eigen hokje, of de eigen discipline te blijven zitten. Elke wetenschap beschikt over een beperkte of selectieve kennis van de wereld. Men heeft echter de neiging om die kennis te verabsoluteren, ofwel tot “de waarheid” te verheffen. Immers, door met elkaar te overleggen zouden de blinden wellicht tot een betere omschrijving van “een olifant” gekomen zonder dat ze daarbij zelf ooit de volledige waarheid hebben aanschouwd.

Tegen de achtergrond van het integratie- en inburgeringsdebat is deze parabel een mooie metafoor. Migratie is een blijvende realiteit die nu en in de toekomst onverminderd voor uitdagingen zal blijven zorgen. De groeiende (etnisch-culturele) diversiteit in onze samenleving noopt ons ertoe te reflecteren over hoe men deze nieuwe uitdagingen zal vertalen in een leefbaar maatschappelijk model. Een zekere vorm van sociale cohesie is immers onontbeerlijk om een staat te laten functioneren. Integratie is een ander centraal begrip in dit diversiteitdebat. Zowel “integratie” als “sociale cohesie” zijn begrippen die slechts zelden duidelijk gedefinieerd worden, laat staan dat er al eensgezindheid is over de inhoud van deze concepten. Verschillende betrokken partijen verschillen vaak in de betekenis die ze hieraan geven. Het (eigen) achterliggende maatschappijmodel beschouwt men als universeel en algemeen aanvaard. Bij uitbreiding blijkt dat verschillende concepten die gehanteerd worden zoals cultuur, waarden & normen, identiteit net zoals sociale cohesie en integratie niet worden geëxpliciteerd. Deze impliciete concepten vormen echter een belangrijke valkuil in het hele debat.

In deze synthese presenteren we een aanzet tot invulling van het concept “integratie”. Alvorens tot deze omschrijving te komen, gaan we in op enkele pijlers. Dit zijn de fundamenten waarop we deze aanzet gestoeld hebben. De valkuil van impliciete betekenissen indachtig, achten we het noodzakelijk om verschillende belangrijke concepten zoals: multiculturaliteit, cultuur, waarden & normen, identiteit, sociale cohesie, het levensloopperspectief, burgerschap, participatie en empowerment ook voldoende te expliciteren. Tevens gaan we ook beknopt in op de filosofische, antropologische en politieke achtergrond van het integratieconcept. We eindigen deze synthesesnota met een mogelijke omschrijving van het concept “integratie”.

Tenslotte willen we benadrukken dat deze tekst dient als uitgangspunt voor verdere discussie en conceptontwikkeling. Het weerspiegelt geenszins een finale visie op "integratie" en haar verwante concepten. Deze nota beschouwen we dan ook als een eerste stap om tot een eensgezinde operationele definitie te komen van integratie die als uitgangspunt kan dienen voor verder wetenschappelijk en beleidsondersteunend onderzoek.

2. Integratie: een veelheid aan betekenissen

“Integratie” is een wijdverspreid, populair máár vaag begrip (Gosh, 2004; Grillo, 2005; Favell, 2001). Het domineert het migratiediscours sinds het einde van de jaren '80 (Favell, 2001). Ondanks de uitgebreide literatuur bestaat er geen éénduidige definitie (Gosh, 2004, Scheffer, 2007). Integendeel, “integratie” wordt als concept niet enkel in zeer uitéénlopende contexten gehanteerd, het heeft ook meerdere betekenislagen. In bepaalde teksten en contexten gebruikt men de term “integratie” als een soort metaconcept voor het hele debat, terwijl men op andere momenten dezelfde term hanteert om te verwijzen naar een aparte strategie, een beleidsoptie op zich of net als een overkoepelende term voor deze verschillende integratiestrategieën.

Het integratieconcept wordt gehanteerd op verschillende niveaus: individueel, groeps- en beleidsniveau. De definitie van Gosh (2004, p19) situeert zich op het beleidsniveau. Hij omschrijft integratie als een geheel van regelingen die immigranten (en hun kinderen en kleinkinderen) in staat stelt om actief te participeren in het gastland, op basis van gelijke kansen en afwezigheid van discriminatie (Gosh, 2004). Berry (1992 & 2002) daarentegen benadert het concept “integratie” meer vanuit het individu en vanuit het groepsniveau. Berry (1992 & 2002) richt zich op processen die weergeven hoe individuen en groepen omgaan met (etnisch-culturele) (groeps)verschillen. Hij beschouwt integratie als een aparte strategie of als één van de mogelijke acculturatieprocessen (Berry, 1992 & 2002). Vaak wordt het concept “integratie” ingevuld in termen van assimilatie, in termen van in meer of mindere mate overnemen van culturele kenmerken, betekenissen van de dominante culturele groep (Berry, 2002; Esser, 2004). Anderen (Modood, 2005; Parekh, 2000; Berry 1992 & 2002) maken een duidelijk onderscheid tussen integratie en assimilatie. Binnen de Europese Unie stellen we eveneens vast dat vanuit het beleid het concept “integratie” in de verschillende Europese lidstaten uiteenlopend wordt ingevuld (Süssmuth & Weidenfeld, 2004; Favell 2001). Niettegenstaande deze verschillende invulling, benadrukt Europa toch de zinvolheid van een sterke coördinatie van het nationale integratiebeleid met de activiteiten van de Europese Unie (Commission of the European Communities, 2007). We komen hier verder in de tekst nog op terug.

“Integratie” verwijst zowel naar een proces als naar een doel of product, met name een geïntegreerde samenleving. Deze geïntegreerde samenleving verwijst naar een (nieuwe) vorm van sociale cohesie. Het proces van integratie verwijst

dan weer naar het geheel van veranderingen die zich voordoen zowel op cultureel vlak of op groepsniveau als op individueel vlak in functie van een groeiende sociale cohesie. Het is een tweezijdig (Modood, 2005; Süßmuth & Weidenfeld, 2004, Berry, 2002) en dus een gezamenlijk proces. Verschillende actoren geven het mee vorm, inclusief de etnisch-culturele minderheden zowel op individueel als op groepsniveau (Modood, 2005). Integratie is ook een proces dat niet af is: meer nog, het is een proces dat eigen is aan de menselijke samenleving en dient eerder beschouwd te worden als een voortdurend proces. Het betreft het installeren van een relatief stabiele sociale cohesie die zelf dan weer getransformeerd kan (lees: zal) worden.

In deze nota benaderen we integratie als één van de mogelijke diversiteitstrategieën, zowel tussen individuen en groepen enerzijds als op beleidsmatig vlak anderzijds, om met de (etnisch-culturele) diversiteit om te gaan en om een (nieuwe) vorm van sociale cohesie te creëren. De term "diversiteitstrategieën" verwijst naar het geheel van strategieën of processen om met de (etnisch-culturele) diversiteit in de samenleving om te gaan en om sociale cohesie te bewaren. Verder leggen we de nadruk op het procesmatige aspect van integratie. Integratie als beleidsstrategie, beschouwen we in de eerste plaats als een uitdrukking van een procesbegeleiding dat tevens deel uit maakt van het proces zelf.

3. Theoretische achtergrond

Alvorens over te gaan tot de uitwerking van het concept “integratie” staan we kort stil bij enkele belangrijke pijlers die als fundamenteen dienen voor de verdere uitwerking van de hier gepresenteerde visie op het concept “integratie”. In deze paragraaf richten we ons op enkele centrale concepten die in het hedendaagse integratie- en diversiteitsdiscours een centrale plaats innemen. We bespreken volgende pijlers: diversiteit en multi-culturaliteit, sociale cohesie, levensloopperspectief en burgerschap. We zijn ons bewust van het feit dat dit slechts een selectie is van mogelijke theoretische achtergronden. Het is niet onze bedoeling om exhaustief te zijn. We willen in hoofdzaak enkele kernconcepten naar voor brengen die belangrijk zijn voor de verdere invulling van het integratieconcept.

3.1. Diversiteit in de samenleving: multiculturaliteit?

De vaststelling dat de etnisch-culturele diversiteit in de hedendaagse samenleving een belangrijk kenmerk is van deze hedendaagse samenleving, vormt een eerste belangrijk uitgangspunt. Vervolgens richten we ons op de vraag hoe we deze etnisch-culturele diversiteit kunnen omschrijven: als een multiculturele realiteit of op een andere wijze? Dit brengt ons tot een reflectie over het concept “cultuur” en daarmee verbonden de concepten “normen” en “waarden”. Tot slot staan we stil bij het concept “socioculturele identiteit”. Weerspiegelt een multiculturele realiteit ook een veelheid aan socio-culturele identiteiten en/of een verscheidenheid aan groepslidmaatschappen? Bemoeilijkt dit een integratieproces of net niet?

3.1.1 Etnisch-culturele diversiteit inclusief!

Stellen dat onze huidige samenleving een erg complexe en diverse samenleving is, is ongetwijfeld een open deur intrappen. De etnisch-culturele diversiteit is een inherent kenmerk van de huidige samenleving. Hoewel de samenleving altijd wel gekenmerkt werd door een zekere diversiteit, is deze diversiteit de laatste decennia zeer sterk naar voor gekomen waardoor steeds meer de vraag wordt gesteld naar een of naar hét bindmiddel van onze samenleving (Loobuyck,

2006; Vanbeselaere, et al. 2006; Castles & Davidson, 2000). Fenomenen zoals massale migratiestromen, globalisering en een toegenomen individualisering versterken de diversiteit in de hedendaagse maatschappijen (Castles & Davidson, 2000; Loobuyck, 2006). De visie, zoals die in deze nota naar voor gebracht wordt, gaat uit van deze realiteit van de etnisch-culturele diversiteit in de samenleving. De etnisch-culturele diversiteit is inclusief aan de samenleving. Diversiteit is een belangrijk kenmerk van de huidige samenleving. De vraag stellen naar integratie, impliceert de vraag naar de reële mate van inclusie van minderheidsgroepen door de meerderheidsgroep. Het impliceert eveneens de dubbele vraag hoe enerzijds deze diversiteit in de samenleving vorm krijgt en anderzijds hoe de samenleving vorm krijgt door deze diversiteit? Tenslotte betekent dit dat de hier gepresenteerde conceptuele uitwerking van "integratie" gericht zal zijn op de inclusie van minderheidsgroepen in de samenleving.

3.1.2 Etnisch-culturele diversiteit als mixity of multi-culturaliteit?

Hoe moeten we ons deze etnisch-culturele diversiteit voorstellen? Als een verzameling van onafhankelijke etnisch-culturele groepen die duidelijk te onderscheiden zijn van elkaar? Als een soort naast elkaar bestaande, gesegregeerde gemeenschappen? Vullen we deze diversiteit in als een multiculturele realiteit of is de realiteit complexer?

Het concept "multiculturalisme" heeft veel kritiek gekregen (Modood, 2005; Scheffer, 2007). Verschillende auteurs bekritiseerden de term (Scheffer 2007; West, 2005; Parekh, 2000; Huntington, 1993,...). Onder de kritieken onderscheiden we twee tendenzen, met name diegene die de multiculturele diversiteit afwijzen en opnieuw terugrijpen naar assimilatorische modellen en interpretaties (West, 2005; Huntington 1993,...) en zij die verder bouwen op het gegeven van een diversiteit aan etnisch-culturele achtergronden (Parekh, 2000; Vertovec, 2006; Grillo, 2005; Modood, 2007;...).

In het eerste discours beschouwt men de multiculturele samenleving als een risico voor, zonet oorzaak van een gebrekkige sociale cohesie (Scheffer, 2007). Sommigen vertrekken vanuit een onverenigbaarheid van mensen met een etnisch-cultureel verschillende achtergrond (Huntington, 1996). Met andere woorden: het gebrek aan sociale cohesie is een gevolg van de bestaande (te grote) culturele verschillen in de samenleving. Dit streven naar sociale cohesie

wordt dan vaak ingevuld vanuit een streven naar (culturele) homogeniteit. De etnisch-culturele diversiteit beschouwen ze vaak als intrinsiek conflictueus (Gowricharn, 2007). Volgens deze opvatting kan sociale cohesie enkel bereikt worden door het opgeven van de eigen culturele identiteit en door zich aan te passen aan deze van de dominante groep in het land van aankomst (Scheffer, 2007). Kort samengevat verwijst sociale cohesie dan naar een assimilatie en het verminderen (of zelfs doen verdwijnen) van de etnisch-culturele diversiteit.

Andere auteurs bouwen verder op de idee van het concept "multiculturaliteit" zonder deze te verlaten (Parekh, 2000; Vertovec; 2006; Grillo, 2005, Modood, 2005 & 2007). Ze behouden het grondidee van het evenwaardig naast elkaar leven van mensen met verschillende achtergronden binnen één samenleving. Modood (2005, 2007) verdedigt het concept "multiculturalisme" en stelt dat er niet minder, maar meer multiculturalisme nodig is. Zowel Grillo (2005) als Modood (2005 & 2007) erkennen de etnisch-culturele diversiteit in de samenleving als waardevol en verrijkend. Modood (2007) verdedigt een niet-essentialistisch multiculturalisme. Om te verduidelijken wat een niet-essentialistisch multiculturalisme is, verwijst hij naar de familiemetafoer in het werk van Wittgenstein. Hoewel een cultuur, net zoals een familie, voortdurend verandert, blijft ze tegelijk een vorm van éénheid en samenhang behouden. Grillo (2005) stelt echter dat de term "multiculturaliteit" noch de complexiteit noch de dynamiek van de maatschappelijke diversiteit kan vatten. De term "multiculturaliteit" is volgens Grillo (2005) te zeer geassocieerd met een statische en essentialistische visie op cultuur en houdt te weinig rekening met processen van culturele veranderingen onder invloed van de "globalisering" en "transnationalisme". Hij kiest voor het concept "mixity" omdat deze term immers veel beter de realiteit van de "straat" vat. Zelf omschrijft hij het als volgt: "The idea of humanity in a mosaic- confined to watertight compartments which touch each other without overlapping and which everyone lives enclosed in his or her difference- this is fiction in the streets of a city which exists in a kaleidoscope-that is, in which configurations move as nebulous masses...convulsing and changing, intersecting each other without rest and place...a society in which any reduction to a unity-culture, ethnicity, language, religion- can only be experienced as a temporary illusion which the reality will never conform a live expression of a plurality in movement (Manuel Delgado geciteerd in Grassilli, 2002 en aangehaald in Grillo 2005, p35).

Het concept "mixity" weerspiegelt een meer complex beeld dan het klassieke beeld van etnische minderheden die gevangen zitten tussen twee culturen. Culturen vallen niet samen met (natie-)staten, met het spreken van eenzelfde

taal of met het delen van eenzelfde religie (Reychler, 1991; Roossens, 1998). Stuk voor stuk zijn het elementen die belangrijk zijn voor mensen en die ze samen kunnen delen, combineren en waarmee ze zich kunnen onderscheiden van anderen. De term "mixity" duidt net op de betekenisvermenging in de geglobaliseerde context. Het benadrukt niet zozeer wat mensen scheidt, maar heeft ook oog voor die culturele elementen die ze spontaan delen en overnemen. Etnisch-culturele groepen bestaan niet afgescheiden naast elkaar. Integendeel zulke "culturele identiteiten" (voor zover men daarover kan spreken) worden gekenmerkt door een zekere hybriditeit (Grillo, 2005; De Boeck, et al, 2006). Betekenissen of elementen uit één etnisch-culturele groep worden vaak opgepikt en getransformeerd door andere groepen. Het wijst op een proces van de- en reconstructie van betekenissen, symbolen. Een uitgelezen voorbeeld hiervan is rapmuziek, ontstaan in de getto's van de Verenigde Staten, maar ook opgepikt door straatkinderen in Latijns-Amerika en Afrika. Een ander voorbeeld zijn de legendarische foto van Che Guevara. In België is de R&B muziek erg populair bij zowel allochtone als autochtone jongeren. Etnisch-culturele groepen zijn niet betekenisloos als categoriserend concept (Modood, 2007). Het vat als het ware een verschil tussen groepen samen, zonder dat dit een ontkenning hoeft te zijn van een hybriditeit. Anderzijds betekent hybriditeit evenmin dat er geen gelijkenissen zijn.

3.1.3 Cultuur, waarden en normen

Het integratiediscours noopt ons tot een reflectie over "cultuur" en over de plaats die dit concept inneemt in het debat. Het huidige debat wordt vaak vanuit een culturele invalshoek gevoerd. Het gevolg is dat het integratiediscours dreigt benaderd te worden vanuit een wij-zij discours waarbij de meerderheidsgroep van de andere groep verwacht dat ze zich geheel aanpast (lees: assimileert) aan die meerderheidsgroep. Concepten als normen & waarden worden vaak in één adem mee in het discours betrokken. Gezien het belang en de gevoeligheid van deze thema's in het hele integratiediscours, is het belangrijk om hier kort even op in te gaan en onze positie ten opzichte van deze delicate concepten te verduidelijken. Welke plaats geven we aan de notie cultuur? Welke plaats nemen waarden en normen in het hele debat in?

3.1.3.1 Cultuur?

“Cultuur” is geen éénduidig begrip (Kortmann, 2006). Veelal hanteert men de term “cultuur” zonder verdere toelichting, alsof iedereen wel weet waarover het gaat. Bovendien wordt deze term vaak gehanteerd om impliciet te verwijzen naar een entiteit of groep van mensen (Caremans, Mahieu & Yildirim, 2004) én vooral om die aspecten van verschil in eigenheid tussen groepen te kunnen duiden (Roossens 1998). Een kort overzicht leert ons dat “cultuur” een moeilijk te definiëren en erg gevoelig concept is. Ter illustratie: in de sociaal-wetenschappelijke literatuur vinden we alleen al in de Engelstalige werken meer dan 160 verschillende definities voor dit concept (Kortmann, 2006). Daarom is het belangrijk om het concept “cultuur” te expliciteren. In deze nota definiëren we cultuur als volgt:

Cultuur is een verzameling van relatief samenhangende betekenischema's (en de materiële en immateriële producten ervan) die worden gedeeld, geïnternaliseerd en overgedragen én die indicatief en directief zijn voor het menselijk handelen maar het niet (volledig) determineren. Anderzijds wordt cultuur voortdurend hervormd door de actoren die meewerken aan overdracht, productie, reproductie en transformatie. Cultuur is er voor en na hen. (...) Eigen aan cultuur is de interne diversiteit maar tegelijk de aanwezigheid van belangrijke homogeniserende tendensen (Bourdieu, 1992 in Clycq, 2007).

“Cultuur”, zoals de term in deze nota gehanteerd wordt, verwijst dus tegelijk naar een product en een proces van betekenisconstructie. Mensen creëren betekenischema's binnen een betekenskader als een soort perpetuum mobile. Cultuur is geen onafhankelijk homogeen en statisch gegeven (Pinxten & Verstraete, 1998), maar geeft ons tegelijk de indruk van een zekere stabiliteit. Het structureert deels het denken, handelen en interpreteren van individuen en groepen, maar dezelfde individuen en groepen kunnen ook veranderingen aanbrengen, rekening houdend met de symbolische macht die ze bezitten verbonden aan hun maatschappelijke positie (Bourdieu, 1992). Het is als een huis dat nooit af is en voortdurend verbouwd wordt, maar tegelijk altijd over voldoende stevige fundamenten beschikt die deze verbouwingen dragen.

De grenzen tussen culturen zijn eerder vaag dan duidelijk afgelijnd (Roossens, 1998). Zoals reeds aangehaald verschillen mensen met een verschillende culturele achtergrond niet enkel van elkaar, maar kunnen ze ook heel wat andere elementen met elkaar delen, zeker binnen de hedendaagse,

geglobaliseerde etnisch-culturele diverse samenlevingen (Castles en Davidson, 2000; Grillo, 2005).

3.1.3.2 Waarden en normen

Waarden en normen nemen tegenwoordig in het hele integratiediscours een prominente plaats in. Deze concepten zijn gelinkt aan het concept "cultuur" daar "cultuur" ook beschouwd wordt als de drager van normen en waarden (Gailly, 1998). In haar Eindverslag omschrijft de Commissie ter invulling van de cursus maatschappelijke oriëntatie waarden als "*principes met een overkoepelend karakter. Ze hebben betrekking op allerlei met elkaar verwante houdingen en gedragsvormen. Normen daarentegen hebben betrekking op een bepaalde gedragsregel in een specifieke situatie*" (Bossuyt, et al., 2006, p11). Waarden hebben dus een algemeen karakter, normen worden beschouwd als een precisering of toepassing van een waarde. Normen en waarden kunnen verschillen, niet enkel tussen groepen van mensen (zoals tussen culturen of religies), ze veranderen ook doorheen de tijd. De commissie maakt een onderscheid tussen juridische en sociale normen. Een deel van de normen wordt vastgelegd binnen een wettelijk kader. Deze normen zijn duidelijk geëxpliciteerd. Veranderingen zijn duidelijk en verlopen, in de Westerse wereld volgens de spelregels van het democratische systeem. Sociale normen verwijzen naar gedragsregels die gelden binnen bepaalde groepen. Het zijn vaak regels of gedragscodes die binnen een groep gelden en die nergens staan neergeschreven. Ze hebben een impliciet karakter en worden aangeleerd doorheen een proces van socialisatie. Kortom ze weerspiegelen de praxis binnen een groep. Deze sociale normen kunnen sterk verschillen, zelfs tussen verschillende subgroepen in één groep.

3.1.3.3 Cultuur, waarden en normen in het integratiediscours

In de hier gepresenteerde visie wordt "cultuur" beschouwd als een multidimensioneel gegeven dat niet statisch is, maar een tijdelijk voldoende stabiel geheel van betekenissen vormt dat voortdurend onderhevig is aan veranderingen. Het uitgangspunt in deze paper is tweevoudig: enerzijds wordt de eigen dominante cultuur niet als uitgangspunt genomen om integratie af te

meten. Integendeel, het integratieproces dient niet gericht te zijn op het al of niet opgeven van een culturele achtergrond, maar wel op de vraag hoe deze verschillende culturele achtergronden kunnen samenleven in een inclusieve samenleving. Bovendien benadrukt de in deze paper gepresenteerde visie tegelijk de andere belangrijke dimensies in het integratieproces en het feit dat we het integratieproces niet enkel kunnen terugbrengen tot een cultureel integratieproces.

Vooraf het publieke debat lijkt zich erg toe te spitsen op de (zogezegde) grote verschillen in "waarden en normen" tussen de autochtone groep en deze van etnisch-culturele minderheden. Het al of niet delen van de eigen waarden en normen is voor sommigen een criterium voor inclusie dan wel exclusie van onze maatschappij. Het debat focust zich op de tegenstellingen of verschillen tussen de groepen en dreigt voorbij te gaan aan de gemeenschappelijke waarden en normen. Dit illustreert in de eerste plaats de beladenheid van het thema. De vraag stellen in welke mate de sociale normen van een meerderheid of van één bepaalde groep zomaar door anderen gevolgd moeten worden, heeft reeds tot vele discussies geleid. Deze opvatting laat echter weinig ruimte voor diversiteit. In de hier gepresenteerde visie op integratie erkennen we deze diversiteit als een belangrijk gegeven dat we willen respecteren. Het impliceert eveneens dat leden van de dominante groep (lees ook: gelijkgezinde groep) de macht bezitten om te bepalen welke de geldende sociale normen zijn. Integratie vanuit deze optiek lijkt dan veel meer op assimilatie waarbij het spontane sociale constructivistische proces fel ingeperkt wordt en waarbij men eerder drempels creëert in het uitbouwen van een geïntegreerde samenleving in plaats van ze weg te werken. Het voortdurend veranderende karakter van normen maakt het ook moeilijk om vast te leggen wat nu de norm is op een gegeven ogenblik en welke normen in een brede kring geldig zijn (Bossuyt, et al., 2006).

Entzinger en Biezeveld (2003) wijzen op het gevaar van een te grote culturalisering van het integratiedebat. Integratie omhelst immers veel meer dan louter een "culturele" integratie. Entzinger en Biezeveld (2006) wijzen op het belang van de socio-economische dimensie, een wettelijke en politieke dimensie en op een attitude dimensie bij de burgers uit het gastland ten opzichte van de nieuwkomers. Ook andere auteurs benadrukken het multidimensionele karakter van "integratie" (Martens & Weijer, 2000; Esser, 2003 & 2004; van Rijn, Zorlu, Bijl & Bakker, 2004; Wets, 2006). De uitdaging bestaat dan ook uit het creëren van een sociale cohesie met respect voor deze diversiteit of uit de vraag: hoe integreren we mensen met een verschillende etnisch-culturele achtergrond (lees: met een achtergrond van verschillende

betekenisschema's) in één samenleving? Het gaat om het samenbrengen van verschillende betekeniskaders in een nieuw geheel. Anderzijds erkennen we wel het belang van "cultuur" in het integratieproces en -discours.

3.1.4 Integratie en (socioculturele) identiteit

De term identiteit is eveneens een gevoelige term binnen het integratiediscours. Identiteit is een complex en veelzijdig maar ook hybride begrip. In één van haar facetten verwijst het naar een complex geheel van overtuigingen en attitudes die mensen hebben over zichzelf in relatie tot de socioculturele groep waarmee zij zichzelf identificeren (Berry 2002, Vanbeselaere, 2006). De denkbeelden die we over onszelf en over anderen vormen, worden mede bepaald door de socioculturele groepen waar we lid van zijn. Een groepslidmaatschap, al dan niet van een etnisch-culturele of andere groep, heeft dus een grote invloed op onze zelfevaluatie (Vanbeselaere, et al., 2006). Indien belangrijke betekeniskaders of referentiepunten van de groep veranderen, dan heeft dit ook gevolgen voor de groepsidentiteit van de leden.

Een belangrijke vraag betreft de mate waarin mensen meerdere groepslidmaatschappen kunnen hebben? Vanuit een diversiteitsdiscours kunnen we ons de vraag stellen of migranten en mensen van allochtone afkomst zich kunnen of mogen identificeren met zowel de etnisch-culturele herkomstgroep als met de nieuwe "dominante" culturele groep in het gastland? Met andere woorden: in welke mate kan men zich zowel Marokkaan, Turk, Kongolees, Nederlander,... als Belg voelen? Onderzoek (Clycq, 2007; Berry et al, 2002; Snauwaert, et al, 1999; Timmerman, 1999; Roosen, 1998; Ogbu, 1982) toont aan dat allochtonen en personen van allochtone afkomst aan hun wortels of herkomst een betekenisvolle waarde blijven hechten. Met andere woorden: elementen uit de "eigen" cultuur willen migranten, hun kinderen en kleinkinderen behouden en een plaats geven in hun leven. Dit sluit echter niet uit dat leden van etnisch-culturele minderheidsgroepen elementen van de dominante groep of van andere groepen in het gastland opnemen in de constructie van de eigen socioculturele identiteit. Een belangrijk uitgangspunt betreft de mate waarin ze elementen uit de dominante "gastcultuur" kunnen overnemen zonder daarom de eigen achtergrond te moeten opgeven (Vanbeselaere, 2006, Modood, 2005)

Het zich identificeren met één of meerdere groepen vormt een belangrijk aspect van het identiteitsconcept. We stellen vast dat het voor allochtonen en personen

van allochtone afkomst van belang is om de eigen culturele wortels te behouden, ook in het nieuwe thuisland. Berry (2002) toont aan dat personen van allochtone afkomst en migranten zich kunnen én mogen identificeren met zowel het gastland en haar karakteristieken als met het land van herkomst en de eigen cultuur. Het ene sluit het andere niet uit. Het betreft twee dimensies die los van elkaar staan (Berry, 2002). Meer nog, als we het idee uit het model doortrekken, lijkt het net belangrijk dat personen van allochtone afkomst en migranten zich zowel kunnen identificeren met de (nieuwe) bredere samenleving als kunnen ervaren dat ze de eigen culturele achtergrond mogen behouden. Zulke meervoudige of gekoppelde identiteiten verdelen een samenleving niet. Ze zijn evenmin een uiting van een loyaliteitsgebrek aan het gastland (Modood, 2005). Integendeel volgens Modood (2005) vormen meervoudige of gekoppelde identiteiten (bijvoorbeeld: Marokkaans-Belgisch) de legitieme basis voor politieke actie, om mee bij te dragen tot de (voortdurende) "constructie" van de samenleving. Bovendien, zo vervolgt Modood (2005), vereist een sterke multiculturele identiteit een sterk gevoel van verbondenheid met de staat, het nieuwe gastland. Een samenleving kan immers geen sterke socioculturele identificatie met het land van herkomst hebben en tegelijk een zwakke gemeenschappelijke identiteit in het gastland, of beter het nieuwe thuisland (Modood, 2005). Modood (2005) benadrukt dus tegelijk het belang van een sterke gemeenschappelijke identiteit naast een sterke identificatie met het land of de etnisch-culturele groep van herkomst. Op dit punt vindt het ideeëngoed van Modood (2005) aansluiting bij de visie van Grillo (2005) die verwijst naar een "mixity" en de hybriditeit benadrukt. Dit brengt ons tot de stelling dat het aanvaarden van de realiteit van meervoudige identiteiten de integratie van nieuwe landgenoten en hun nakomelingen niet in de weg staat. Integendeel het bevordert de integratie van deze personen (Berry, 2002; Modood, 2005; Vanbeselaere, 2006).

Vanbeselaere et al (2006) en Berry, et al. (2002) linken deze strategieën aan de sociale identiteitstheorie (SIT) van Tajfel & Turner (1986). De sociale identiteitstheorie (SIT) van Tajfel & Turner (1986) is één van de meest invloedrijke hedendaagse theorieën in het onderzoeksdomein van de intergroepsrelaties (Vanbeselaere, et al., 2006). De SIT biedt een verklaring in het kader van intergroepsconflicten en discriminatie maar behandelt ook verschillende gedragsstrategieën die leden van een benadeelde groep kunnen hanteren om de ongunstige situatie te verbeteren. De SIT vertrekt van de veronderstelling dat mensen een positief zelfbeeld proberen op te bouwen (Vanbeselaere et al, 2006; Berry 2002). Zoals reeds aangehaald wordt de

zelfevaluatie voor een belangrijke mate mee beïnvloed door de groepslidmaatschappen van een individu. De term "groepslidmaatschap" schrijven we expliciet in het meervoud omdat mensen kunnen lid zijn van verschillende groepen. Mensen willen zoveel mogelijk deel uitmaken van positief geëvalueerde groepen in plaats van groepen met een negatieve evaluatie. Deze evaluatie vindt plaats door een (continu) proces van intergroepsvergelijking. De SIT stelt dat als de groepsvergelijking nadelig uitvalt voor de eigen groep, deze vergelijking dan de kwaliteit van het zelfbeeld bedreigt (Berry 2002, Vanbeselaere 2006). Als reactie op deze potentiële bedreiging, ontwikkelen mensen verschillende gedragsstrategieën. De SIT onderscheid drie verschillende types: individuele mobiliteit, collectieve actie en sociale creativiteit (Berry, 2002; Vanbeselaere, et al., 2006).

De individuele mobiliteit houdt in dat leden van een groep op eigen kracht hun individuele maatschappelijke positie trachten te verbeteren in de hoop aanvaard te worden door de leden van de dominante groep. Deze strategie kan gepaard gaan met het distantiëren van de eigen groep, al staat het er zeker niet mee gelijk. De strategie van de collectieve actie verwijst naar het mobiliseren van de groepsleden om via collectieve actie te komen tot een verandering van de maatschappelijke verhoudingen. De weg van de sociale creativiteit richt zich niet op het verbeteren van de bestaande maatschappelijke verhoudingen, maar op het anders interpreteren van de bestaande nadelige situatie, hetzij door nieuwe vergelijkingsdimensies te zoeken, hetzij door zich te vergelijken met nog andere groepen (Berry 2002; Vanbeselaere, et al., 2006). Deze strategie richt zich op het vinden van een positieve her-evaluatie.

Deze verschillende strategieën sluiten elkaar niet uit (Vanbeselaere et al, 2006). Integendeel, ze kunnen perfect samen gehanteerd worden. Vanbeselaere et al (2006) stelt vast dat het aannemen van een integratiehouding samenhangt met een bereidheid om zowel de eigen persoonlijke situatie te verbeteren als met een voorkeur voor (normatieve) collectieve acties om de positie van de eigen etnisch-culturele groep te bevorderen. Dit betekent dat leden van etnische minderheidsgroepen gemotiveerd zijn om de eigen situatie te verbeteren, maar tegelijkertijd loyaal zijn aan de groep en de positie van de groep ook willen verbeteren. Dit heeft volgens ons een belangrijke consequentie voor een integratiebeleid. Deze bevindingen weerspiegelen een grote bereidheid tot integratie bij individuen die behoren tot een etnische minderheidsgroep op voorwaarde dat dit ook leidt tot een positievere plaats voor de betrokken minderheidsgroep in de bestaande samenleving. Een goed integratiebeleid promoot dus niet enkel individuele mobiliteit (hoewel het een belangrijk element

is), maar moet evenzeer oog hebben voor een “collectieve mobiliteit”. Een andere implicatie is dat een integratiebeleid er niet op gericht mag zijn het lidmaatschap van een bepaalde etnische minderheidsgroep op te geven. Uit dit onderzoek blijkt duidelijk dat leden van een etnische minderheidsgroep net duidelijk kiezen voor een dubbel lidmaatschap. Deze bevindingen ondersteunen Modoods’ pleidooi voor het toelaten van meervoudige of gekoppelde identiteiten (Modood 2005 & 2007).

3.2. Integratie en sociale cohesie

Hoewel het bevorderen van sociale cohesie vaak als een doelstelling van het integratieproces wordt beschouwd, wordt dit concept vaak niet geëxpliciteerd. Uitgaande van de vaststelling dat sociale cohesie vaak als een doelstelling van het integratieproces omschreven wordt, stellen we ons eerst de vraag wat dit betekent. Verder stellen we ons de vraag hoe sterk deze sociale cohesie in de samenleving moet zijn. Vervolgens staan we even stil bij een sociaalbiologische of evolutiebiologische visie op sociale cohesie en meer bepaald in- en outgroupprocessen. Tenslotte verfijnen we aan de hand van Van Craen, Vancluysen & Ackaert (2008) de relatie tussen de concepten “integratie” en “sociale cohesie”. Hun operationalisering laat zien dat sociale cohesie niet louter hoeft te worden beschouwd als de “uitkomst” van integratie.

3.2.1 Sociale cohesie als doelstelling

Het creëren van een sociale cohesie is een belangrijke doelstelling van het integratieproces, maar wat betekent dit dan? Als dit een doelstelling is, ontbreekt het de huidige samenleving dan aan sociale cohesie? Het lijkt een algemeen aanvaarde en wijdverspreide stelling te zijn dat het de huidige samenleving aan sociale cohesie ontbreekt. Maar welke evidenties zijn er om dit te ondersteunen? Deze stelling lijkt voorlopig voornamelijk meer een subjectieve ervaring te weerspiegelen dan een vastgesteld feit.

Welke invulling geven we aan “sociale cohesie”? Schuyt (1997, p18) omschrijft sociale cohesie als de interne bindingskracht van een systeem. Gowricharn (2007) stelt dat het een complex begrip is dat verschillende vormen en gradaties kan aannemen. In de hier gepresenteerde visie ligt het accent niet enkel op sociale cohesie binnen een groep maar ook tussen de verschillende

groepen die deel uitmaken van de samenleving waarbij ieders eigenheid een plaats krijgt binnen een kader van wederzijds respect en het democratische samenlevingsmodel. Door sociale cohesie expliciet als doelstelling van het integratieproces te duiden, benadrukken we in de eerste plaats het belang van het installeren van een voldoende sterke bindingskracht tussen de verschillende etnisch-culturele groepen in de samenleving. In etnisch-cultureel diverse samenlevingen impliceert een sociale cohesie dat het "wij versus zij"-denken overstegen kan worden. Het streven naar een sociale cohesie betekent binnen dit kader niet noodzakelijk dat transnationale loyaliteiten niet kunnen bestaan.

Gowricharn (2007) breekt een lans voor een "onvolkomen sociale cohesie". Volgens Gowricharn is het realistischer om te streven naar een partiële insluiting die op verschillende maatschappelijke terreinen andere en eigen vormen kan aannemen. De term "onvolkomen" duidt op het niet meer samenvallen van de sociale cohesie met de staat. Mensen en gemeenschappen hebben vandaag meer dan vroeger transnationale banden. Modood (2005) pleit eveneens voor de mogelijkheid om transnationale banden te behouden. Deze verschillende of dubbele loyaliteiten hoeven geen afbreuk aan elkaar te doen, of met elkaar in conflict te staan (Modood, 2005). Ze hoeven evenmin te leiden tot een onvolwaardige of zwakke sociale cohesie in het nieuwe thuisland. Integendeel, een "geïntegreerde" samenleving heeft nood aan een voldoende sterke interne sociale cohesie om meervoudige bindingen toe te staan (Modood, 2005). Gowricharns' pleidooi voor een onvolkomen sociale cohesie, doet echter de vraag rijzen welke mate van sociale cohesie een samenleving nodig heeft.

3.2.2 Hoeveel cohesie?

Het systeemdenken reikt ons een interessante denkpiste aan. Munchin (1975) maakt op basis van het begrip cohesie een onderscheid tussen gezinssystemen. Minuchin (1975) ziet cohesie als een maat van hoe vaak mensen op elkaar reageren. In het geval van gezinsleden die voortdurend op elkaar reageren en met elkaar bezig zijn, is er sprake van hoge "reactiviteit" en dus van veel cohesie. Het hoeft niet noodzakelijk om positieve reacties te gaan. Gezinsleden die bijvoorbeeld steeds met elkaar bekvechten vertonen ook veel cohesie. Een andere eigenschap van cohesie is "resonantie". Deze term verwijst naar de mate waarop gebeurtenissen blijven "nazinderen" of "resoneren". Kenmerkend voor een kluwengezin is de mate waarin betrekkelijk geringe voorvalletjes door het hele gezin heen galmen. Minuchin (1975) spreekt over een kluwengezin omdat

de gezinsleden als een kluwen wol in elkaar verstrengeld zijn en er weinig ruimte voor individualiteit en autonomie bestaat. Verandering, zowel van het systeem (i.c. het gezin) als van de individuele leden zal op veel weerstand en verzet stoten. Het tegenovergestelde beeld kenmerkt het "loszandgezin". Hier is juist sprake van weinig reactiviteit en resonantie. Iedereen gaat zijn eigen gang en de gezinsleden bemoeien zich nauwelijks met elkaar. In zulke laag-cohesieve gezinnen overheerst juist de persoonlijke autonomie ten koste van de onderlinge samenhang. In de lijn van Minuchin (1975) besluiten we dat het niet zozeer gaat om een onvolkomen sociale cohesie maar om voldoende sociale cohesie. Noch een teveel, noch een te weinig aan sociale cohesie is goed. Er moet zowel genoeg ruimte zijn voor autonomie en verandering als voor cohesie uitgedrukt in een maat van "reactiviteit" en "resonantie" op elkaar. Met dit laatste bedoelen we dat bepaalde gebeurtenissen solidariteit of ergernissen kunnen oproepen bij andere individuen en groepen in de samenleving.

Hoe kunnen we, in navolging daarvan, de verhouding tussen sociale cohesie en conflicten en spanningen in de context van een etnisch-culturele diverse samenleving vatten? De idee dat voor een samenleving te veel noch te weinig cohesie goed is, impliceert dat in een evenwichtig systeem ruimte is voor conflict en respect voor diversiteit. In die optiek is diversiteit geen bedreiging voor de sociale cohesie maar net een noodzakelijke voorwaarde. Een evenwichtige sociale cohesie kan ruimte laten voor ieders autonomie en vrije keuze. Anderzijds kan een evenwichtig systeem ook een zekere mate van conflict aan. Als er onvoldoende diversiteit wordt toegelaten, dreigt een groep te verzanden in een kluwen. Een tekort aan sociale cohesie kan op zijn beurt leiden tot de desintegratie van een samenleving. De bindende krachten moeten voldoende sterk zijn. Bepaalde risicofactoren bevorderen of verkleinen dit risico. Om dit beeld concreet te vertalen hanteren we de metafoer van het kristal. Als kristal valt, dan breekt het volgens vooraf bepaalde patronen of breuklijnen. Een samenleving kan, naar analogie met een kristal, uitéenvallen over bepaalde breuklijnen zoals arm-rijk, gelovigen–anders-gelovigen-ongelovigen,... Breuklijnen in de samenleving kunnen naast ideologische achtergronden veelal te maken hebben met cumulatieve achterstelling en uitsluiting op maatschappelijke domeinen en posities, met negatieve beeldvorming en het ontbreken van een betrokkenheid en "sense of belonging". Als de cumulatieve achterstand of uitsluiting te hoog oploopt, kan dit leiden tot grote veranderingen zoals revoluties of exodus van een groep, etc. Voor het welslagen van het integratieproces is het van belang dat de vormen van cumulatieve achterstelling en uitsluiting niet samenvallen met etnisch-culturele diversiteit of religieuze

voorkeur. Verschillende recente studies (Hirtt, Nicaise & De Zutter, 2007; Vranken, et al, 2006) tonen net aan hoe sommige etnisch-culturele minderheidsgroepen in Vlaanderen en België op verschillende levensdomeinen zoals onderwijs, tewerkstelling, gezinsinkomen, gezondheid, huiseigendom,... achtergesteld zijn in vergelijking met de autochtone groep en andere etnisch-culturele minderheden. Een ongelijke verdeling van de welvaart zorgt echter voor bijkomende spanningen en draagt bij tot een negatieve perceptie in beide groepen (Scheffer, 2007). Bijgevolg vormt een ongelijke verdeling van kansen, van welvaart een bedreiging voor de sociale cohesie van een samenleving. Zowel de welvaart als de achterstelling dienen, vanuit een integratiediscours benaderd, gelijkmatig verdeeld te zijn over de verschillende etnisch-culturele groepen in een samenleving.

3.2.3 Sociale cohesie vanuit een evolutiebiologisch perspectief

Een evolutiebiologisch perspectief dwingt ons tot een bijkomende reflectie betreffende het multi-etnische discours. Dit perspectief plaatst immers hedendaagse gedragsvormen en groepsprocessen in de context van het evolutionaire verleden van de menselijke soort. Vanuit een evolutiebiologisch standpunt kan het in-group/out-group-gedrag dan ook maar ten volle begrepen worden door terug te grijpen naar de ecologische en sociale omstandigheden waarin de hominide voorouders leefden (Foley, 1995). Een belangrijk uitgangspunt betreft de nood van mensen om groepen te vormen om te overleven. Thienpont (1999) wijst tegelijk op het belang van de verschillende kleine groepen om zich van elkaar te onderscheiden. Een tweede belangrijk uitgangspunt betreft de "biologische time lag" of het verschil tussen de biologische en culturele ontwikkeling van de mens. Op technologisch, cultureel en sociaal vlak is de mens zich geleidelijk veel sneller gaan ontwikkelen. Bij wijze van illustratie, verwijzen we naar de technologische revolutie in de voorbije 20ste E. Een derde centraal uitgangspunt bouwt verder op deze kloof. Thienpont (1999, p79+ p88) stelt:

Hoewel de hedendaagse mens over indrukwekkende adaptieve vermogens beschikt worden bepaalde gedragingen nog altijd beïnvloed door cognitieve vuistregels die een adaptief voordeel opleverden tijdens het grootste deel van de menselijke evolutie, vlak voor de ontwikkeling van de huidige complexe vormen van cultuur en sociale organisatie. (...) Die adaptieve voordelen van in-

group/out-group-gedrag zijn verdwenen in de nieuwe omgeving van de moderne cultuur, die gekenmerkt worden door middelen van massadestructie, toegenomen mobiliteit en communicatie én een globalisatie van de economie, cultuur en politiek.

Deze stelling impliceert als het ware dat de hersenstructuren van de moderne mens op sociaal-cultureel vlak niet voldoende zijn aangepast aan de huidige (post-)moderne samenleving. "Our modern skulls house a stone age mind" (Cosmides & Tooby, 1997). Thienpont (1999) stelt dat de hedendaagse mens een soort adaptatiefase moet doorlopen op het vlak van de sociale cognitie. Deze is immers afgestemd en ontwikkeld in een context die niet overeenstemt met de hedendaagse realiteit. De cognitieve in-group/out-group-processen zoals categorisatie, sociale vergelijking en attributie worden vanuit een evolutiebiologisch perspectief beschouwd als richtinggevende vuistregels die de sociale informatie voor iedereen vereenvoudigt (Thienpont, 1999). De huidige mens zou teruggrijpen naar deze archaische of voorouderlijke processen waardoor het moeilijker wordt om in een etnisch-cultureel diverse samenleving de verschillen te overstijgen (Thienpont, 1999).

Een evolutiebiologisch perspectief plaatst het integratiediscours in een spanningsveld van een ontwikkelingskloof tussen enerzijds de evolutionaire, biologische processen in de mens en groepen van mensen en anderzijds in een socio-economische, culturele en technologische ontwikkeling. De voorouderlijke cognitieve in-group/out-group-processen bemoeilijken het creëren van een groepsoverstijgende sociale cohesie. Toch biedt deze nieuwe situatie ook mogelijkheden, niet in het minst omdat de situatie een cognitieve adaptatie noodzakelijk maakt. De etnisch-culturele diverse samenleving biedt nieuwe mogelijkheden tot contact en tot alliantievorming tussen individuen uit verschillende groepen en tussen groepen onderling én voor een uitbreiding van het potentieel aan partners (Thienpont, 1999, p130). Vanuit een evolutiebiologisch perspectief zijn twee principes hierbij belangrijk: het bevorderen van coöperatieve interactie waarbij de wederkerigheid benadrukt wordt (Axelrod & Hamilton, 1981 in Thienpont, 1999) en het bevorderen van gemengde huwelijken (of huwen met iemand van de out-group in plaats van de eigen in-group) (Thienpont, 1999).

Volgens Thienpont (1999) is de huidige situatie een tussentijdse positie waarin men ofwel evolueert naar één nieuwe samenleving of vervalt in verschillende gesegregeerde samenlevingen. De eerste optie kan men linken met het integratieproces. Opnieuw ligt het accent op een tweezijdig proces waarbij

interactie en uitwisseling tussen de groepen belangrijk zijn voor de ontwikkeling of aanpassing van de cognitieve in-group/out-group-processen.

3.2.4 Sociale cohesie en integratiediscours

Sociale cohesie heeft te maken met een ervaring van iets gemeenschappelijks te delen over de groepen heen, waardoor de leden van verschillende groepen zich met andere leden verbonden voelen, maar ook met voldoende ruimte voor diversiteit en autonomie. Het vormen van een sociale cohesie is geen louter individueel proces, maar ook een proces van groepen van mensen (Modood, 2005). Individuele personen daarentegen, moeten deel kunnen uitmaken van meerdere groepen (Vanbeselaere, et al. 2006; Modood, 2005). Mensen die tot etnisch-culturele minderheidsgroepen behoren, mogen zich verbonden weten met meerdere groepen, zowel met het land van oorsprong als met het nieuwe land. Een sterk gevoel van verbondenheid met het land waarin men woont, kan samengaan met een sterk gevoel van verbondenheid met het land van herkomst (Modood, 2005). Het is dus geen alles of niets principe. Daarom verwijzen we naar een voldoende of evenwichtige sociale cohesie. Essentieel is de ervaring van voldoende gemeenschappelijkheid die de deelname en loyaliteit aan een samenleving in stand houdt of de moeite waard blijft maken. Het betreft eerder het vinden van een evenwicht tussen wat verbindt en (al dan niet gedeeltelijk) gemeenschappelijk gedeeld wordt enerzijds en wat scheidt, vervreemd of eigen is anderzijds.

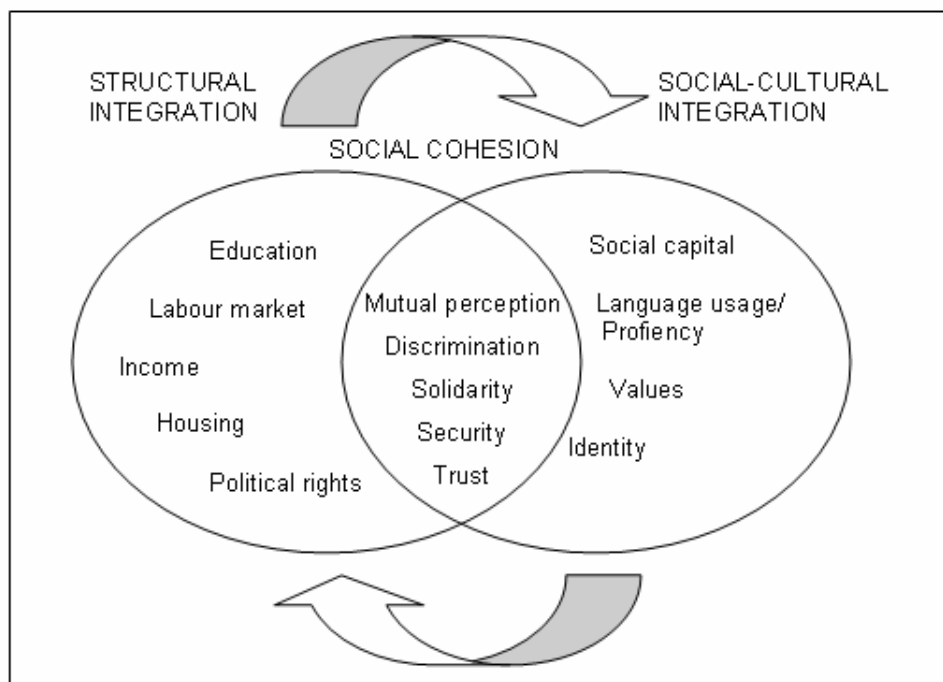
Het is dus geenszins een streven naar een homogeniteit in de samenleving, wel een samen delen van een gemeenschappelijkheid. Wat kunnen we dan als gemeenschappelijk beschouwen? Het antwoord op deze vraag is voor veel discussie vatbaar. Bovendien kunnen zowel dat wat mensen als gemeenschappelijk ervaren als het kader waarbinnen dit gebeurt doorheen de tijd veranderen.

Het streven naar sociale cohesie is een voortdurend proces. De mate van sociale cohesie in een samenleving is zelf ook aan een voortdurende verandering onderhevig (Hannerz, 1992). Het betreft een momentaan evenwicht dat over generaties (en zelfs binnen één generatie) kan veranderen. Dit maakt het concept moeilijk vatbaar. We voelen wel aan wat ermee bedoeld wordt, maar eens we het trachten te vatten met woorden of in meetbaarheden, stellen we vast dat we het amper gevat krijgen. Het creëren van deze cohesie is een sociaal constructivistisch proces waarbij mensen samen in dialoog en conflict

hun betekenissen creëren. Het hoogst haalbare is een vorm van relatieve en momentane stabiliteit die het mogelijk maakt voor een samenleving om zich verder te blijven ontwikkelen.

3.2.5 Sociale Cohesie en integratie: een verhaal van wederzijdse invloed?

Een interessante visie op het concept "sociale cohesie" vinden we bij Van Craen, Vancluysen & Ackaert (2008). Hun visie kunnen we het best toelichten aan de hand van het schema dat ze zelf hanteren.

Wat meteen opvalt is dat de auteurs een dynamisch idee van integratie voorstaan. Immers, ofschoon ze een conceptueel onderscheid doorvoeren tussen enerzijds enkele structurele subdimensies en anderzijds enkele sociaal-culturele subdimensies, erkennen ze de mogelijkheid van wederzijdse beïnvloeding (cf. pijlen). De invloed van de sociaal-culturele dimensies op de structurele dimensies blijkt bijvoorbeeld uit de mogelijkheid dat kennis van de taal van het gastland ertoe kan leiden dat de onderwijsprestaties verhogen. De invloed van

de structurele dimensies op de sociaal-culturele dimensies blijkt dan weer uit het feit dat bijvoorbeeld kan worden hard gemaakt dat de graad van educatie de gehanteerde waarden kan beïnvloeden. Belangrijk is aan te stippen dat het niet steeds gaat om een positieve correlatie. Het is bijvoorbeeld niet omdat men als immigrant in het gastland een hoge sociaal-economische positie heeft bereikt, dat men daarom ook per definitie minder contact zou hebben met de eigen gemeenschap.

In de doorsnede van het model bevindt zich het concept "sociale cohesie". Dit concept wordt ontvouwd aan de hand van een vijftal indicatoren. Volgens Van Craen, Vancluysen & Ackaert (2008) moeten de subdimensies van zowel de structurele als de socio-culturele integratie worden beschouwd als factoren die de mate van sociale cohesie kunnen beïnvloeden. Wederom wijzen de auteurs op de mogelijkheid van wederzijdse beïnvloeding. Immers, ook de dimensies die de sociale cohesie representeren, kunnen de dimensies die de structurele en socio-culturele integratie representeren beïnvloeden. Ter verduidelijking geven ze het voorbeeld van immigranten met een identiteit die stevig is verknoopt met hun geloof. Deze immigranten kunnen in het gastland sterker gediscrimineerd worden dan immigranten die niet zo sterk hun identiteit vasthaken aan hun geloof. Het is nu niet ondenkbaar dat de impact van de discriminatie van dien aard is dat de individuen hun identiteit nog sterker zullen verbinden aan hun geloof, waardoor ze het risico lopen in de toekomst nog meer te worden gediscrimineerd. Duidelijk mag zijn dat door de mogelijkheid van deze wederzijdse beïnvloeding, de auteurs de stelling verlaten dat sociale cohesie louter moet worden beschouwd als de "uitkomst" van integratie.

3.3. Integratie vanuit een levensloopperspectief

Een volgende pijler benadert het concept integratie vanuit het perspectief van de levensloop. Migratie is een belangrijk en ingrijpend transitie moment (Scheffer, 2007; Bhugra, 2003). Het integratieproces dat volgt, valt niet uit te drukken in een beperkt aantal jaren. Het proces heeft een grote impact op alle verdere transitie momenten in het leven van die personen en vaak ook van de kinderen en kleinkinderen. In die zin kan integratie benaderd worden als een chronisch proces: elke nieuwe levensfase roept nieuwe vragen op, niet enkel voor het individu of de groep van allochtone afkomst, maar ook voor de samenleving in het geheel. Dit proces zet zich generaties door totdat er in de samenleving een nieuw evenwicht gevonden wordt. Ter illustratie verwijzen we naar de groeiende

problematiek van de ouderzorg bij de eerste generatie migranten. De wijze waarop in België met ouderen wordt omgegaan, is anders dan in het thuisland. Hoewel deze mensen tijdens hun actieve beroepsloopbaan goed geïntegreerd waren, stelt de overgang naar de pensioenleeftijd, en vooral als ze zorgbehoevend worden, hen opnieuw voor een ander hoofdstuk in het integratieproces. Het concept levenslopperspectief biedt een raamkader om dit aspect van "integratie" te kaderen.

De levensloopbenadering tracht immers te begrijpen hoe individuen vorm geven aan hun eigen levensloop, op basis van een unieke en betekenisvolle opéénvolging van beslissingen, en ook hoe ze deze beslissingen nemen binnen de individuele en institutionele grenzen (Mayer, 1986). De levensloop is daarom geen voorspelbare keten van levensstadia, zoals de levenscyclus (Elchardus, 1984). De huidige levenslooppositie van individuen is eerder een weerspiegeling van een opeenstapeling van eerdere gebeurtenissen en anticipeert op het toekomstige levenstraject (Giddens, 1991; Hareven, 1994).

De opbouw van de levensloop bestaat uit een combinatie van individuele en gezinsbeslissingen, geworteld in historische, culturele, maatschappelijke en andere institutionele (bijvoorbeeld: gezin, welzijnstelsel) contexten van de maatschappelijke structuur. Mills (2005) benadrukt het verband tussen de individuele levensloop en bepaalde mondiale evoluties zoals de globalisering. Ze argumenteert hoe differentieel het effect van deze globalisering is voor verschillende groepen. Bepaalde groepen (zoals jongeren, etnisch-culturele minderheden, handarbeiders en vrouwen) zouden volgens haar achterstanden opstapelen tengevolge van deze globalisering. Deze groepen worden harder getroffen door economische onzekerheid (Mills, 2005). Een samenleving biedt al dan niet opportuniteitsstructuren die gelijkheid of ongelijkheid kunnen bestendigen (Mills, 2005). Nationale instellingen blijken een sterke filter te zijn voor de effecten van dergelijke macroprocessen zoals globalisering (Mills, 2005). Samengevat benadrukt deze benadering de idee dat (on)gelijkheid zich zowel over verschillende levenssferen (arbeid inkomen, onderwijs,...) als over de levensloop kan opstapelen en dat de structuren en de organisatie van een samenleving dit proces van accumulerende ongelijkheid al dan niet kan bestendigen of net ontcrachten.

Een integratiebeleid dient rekening te houden met de belangrijke transitie momenten in iemands levensloop. Veelal blijkt dat deze transitie momenten in een leven een belangrijk risicomoment zijn met betrekking tot gelijke kansen. Vooral de wijze waarop (on)gelijkheid doorheen levensfasen en –sferen al of niet geaccumuleerd wordt, moet een bijzonder aandachtspunt

zijn bij het uitvoeren van de "integratiemonitoring". Bijgevolg dient een integratiebeleid ook aandacht te hebben voor verschillende risicofactoren die integratie bemoeilijken. Per transitie in de levensloop stellen er zich immers andere noden, vragen en risico's. In een aparte publicatie van het Steunpunt Gelijkekansenbeleid (Levräu, 2009) wordt hierop in gegaan voor zover wordt toegelicht hoe bepaalde traditionele opvattingen en dito praktijken in het onderwijs de ontwikkeling van een gedegen diversiteitsaanpak aanzienlijk bemoeilijken (Verstraete, 2006). Aandacht voor diversiteit veronderstelt een serieuze omslag in de wijze waarop het leren op school moet worden georganiseerd. In de schoolse realiteit blijkt dit allerm minst evident te zijn. Wanneer echter het onderwijs onvoldoende is aangepast aan de multi- en interculturele realiteit van de samenleving (en bijgevolg ook van haar klassen en scholen), dan draagt zij mede bij tot de sociale reproductie. Leerlingen die goed aarden bij de opvattingen en praktijken die als vanouds het onderwijs kenmerken, zullen betere prestaties afleveren dan die leerlingen die (door hun andere cultuur, taal, afkomst) niet of onvoldoende toegerust zijn voor dit soort onderwijs. Op die manier wordt de kloof tussen bepaalde groepen leerlingen in stand gehouden, met alle kwalijke gevolgen van dien (zie ook Hirtt, Nicaise & De Zutter, 2007).

3.4. Integratie en burgerschap

De term "burgerschap" vormt een volgende pijler in de ontwikkeling van de hier gepresenteerde uitwerking van het concept "integratie". In een eerste deel lichten we beknopt dit concept toe. Vervolgens raken we enkele discussiepunten aan in verband met "burgerschap" in het integratiediscours.

3.4.1 Burgerschap: een korte toelichting

De term burgerschap valt niet meer weg te denken uit het hele integratiedebat. Concepten zoals "burger" en afgeleiden daarvan zoals "burgerschap" worden sinds het begin van de jaren negentig aanzienlijk meer gebruikt in onze samenleving. De politieke wereld en het middenveld benaderen heel wat maatschappelijke thema's vanuit de invalshoek van het burgerschap. "Er gaapt een kloof tussen de burger en de politiek." "De burger moet weer greep krijgen op de politiek en zijn politici". Het "burger- zijn", het idee van burgerschap,

veronderstelt wederzijdse rechten en plichten tussen de burger en de overheid. De wederkerigheid van deze relatie zou een betere en een actievere deelname van de burger in de maatschappelijke debatten en de politiek bevorderen. Met de introductie van het begrip ontstond echter eveneens de vraag wie burger is en wie niet. De vraag naar participatie in het publieke leven van de maatschappij stelt immers ook de vraag naar inclusie en exclusie (Van den Bosche & Zemni, 2002).

In deze nota ontkoppelen we burgerschap van de notie natiestaat. Oorspronkelijk was dit een begrip dat nauw verbonden was met het concept "natiestaat". Het concept "natiestaat" dateert uit de moderniteit en gaat eigenlijk voorbij aan de realiteit dat op het grondgebied van één staat doorgaans verschillende etnieën leven. Reychler (1991) maar ook Kymlicka (1995) wijzen in deze context op het gegeven dat er ongeveer 5000 verschillende etnieën zijn en slechts 184 verschillende staten. UNDP (1994)¹ erkent dat religieuze en etnische verschillen één van de risicofactoren zijn in de ontwikkelingen van conflicten, vooral als er van staatswege uit weinig ruimte is om etnisch-culturele diversiteit te erkennen. Dit verhoogt enkel het potentiële risico op een conflict (UNDP, 1994).

De globalisatie beïnvloedt op verschillende vlakken het denken over burgerschap en doet heel wat vragen rijzen. Als antwoord op deze invloeden pleiten Castles & Davidson (2000) voor een scheiding tussen natie en staat. Dit impliceert eveneens een scheiding tussen "natie" en het burgerschap en tussen "cultuur" en burgerschap. In de eerste plaats betekent de globalisatie een ondermijning van de autonomie en macht van de natiestaten, voor zover het ideaal van de natiestaat ooit benaderd kon worden. Globalisatie doorbreekt het modernistische uitgangspunt van het bestaan van onderscheiden en relatieve autonome nationale culturen. Bovendien confronteert de toegenomen globalisatie ons met een toegenomen mobiliteit van mensen, producten en informatie. De wereld is niet langer ons dorp maar ons dorp is de wereld. Volgens Castles en Davidson (2000) impliceert het concept "natie" eveneens het delen van gemeenschappelijke culturele karakteristieken of een gemeenschappelijke cultuur. Door niet langer te denken vanuit het concept natiestaat, hoeft het staatsburgerschap ook niet langer geassocieerd te worden met het deel uit maken van één bepaalde (dominante) etnisch-culturele groep.

---

¹ UNDP: United Nations Development Programme: ontwikkelingsfonds van de Verenigde Naties

The main thesis of this book is that a theory of citizenship for a global society must be based on the separation between nation and state. Such a theory must, in other words, evacuate the nation part of the concept of the nation-state. This means a new type of state that is not constituted exclusively or mainly around the nexus of territoriality and belonging. Citizenship should therefore not be connected to nationality (that is, to the idea of being one people with common cultural characteristics); citizenship should be a political community without any claim to common cultural identity (Castles & Davidson, 2000, p24)

In de West-Europese liberale rechtsstaat wordt burgerschap opgevat als een formele juridische status die rechten verleent aan individuen ten opzichte van de staat. Daarbij kan men spreken van drie categorieën van rechten (Marshall, 1963).

1. Allereerst omvat het burgerschap civiele rechten, burgerlijke vrijheden die het individu een fundamenteel minimum aan bescherming moeten bieden (zoals bescherming tegen arbitraire vrijheidsberoving, vrijheid van meningsuiting en geloof, het recht op eigendom, het recht op het vrij aangaan van contracten en de garantie van een eerlijke rechtspraak).
2. Een volgende categorie omvat politieke rechten die de mogelijkheid tot deelname aan de politieke besluitvorming moeten veilig stellen.
3. Een derde soort rechten zijn de sociale rechten die een minimum aan economische welvaart en sociale zekerheid moeten garanderen bij de (her)verdeling van belangrijke goederen en diensten.

Castles & Davidson (2000) verwijzen nog naar een vierde categorie van rechten, met name culturele rechten. Culturele rechten hebben te maken met het behoud van de eigen taal en andere culturele betekenissen, symbolen, gebruiken, gewoontes, rituelen,... Het betreft de vraag in welke mate minderheidsgroepen een eigen cultuur kunnen behouden en ook mogen uiten en beleven. Minderheidsgroepen beschouwen dit echter als een recht én een nood. In vele liberale theorieën rond burgerschap wordt echter het culturele aspect miskend of verwezen naar de private sfeer. De aanwezigheid van culturele minderheidsgroepen is echter een gegeven in onze geglobaliseerde wereld. Castles & Davidson (2000) pleiten daarom om naast sociale, burgerlijke en politieke rechten ook culturele rechten te beschouwen als essentieel onderdeel van burgerschap. Deze rechten omvatten volgens hen: een volledige toegang van de dominante taal en cultuur voor leden van minderheidsgroepen; het recht op het behoud van de talen en culturen van minderheden; het recht op andere, eigen gebruiken en levensstijlen (met respect voor en binnen het kader van de

wet); gelijkheid van onderwijs en het recht op interculturele en internationale communicatie. Modood (2005) pleit ervoor dat deze rechten niet enkel toegeschreven worden aan de private sfeer, maar dat deze culturele rechten ook hun plaats krijgen in de publieke sfeer. Een belangrijke vraag in het integratiediscours rond "burgerschap" betreft de mate waarin een individu rechten ontvangt van de staat (Jacobs, 2000) .

Burgerschap is méér dan het ontvangen van rechten. Naast rechten staan ook plichten en verantwoordelijkheden. De rechten en plichten die aan het burgerschap verbonden zijn, wijzen op een verantwoordelijkheid van de burger ten aanzien van de samenleving én omgekeerd. Het is als het ware een tweezijdig proces. Burgerschap is niet enkel een verhaal van rechten die men ontvangt. Tegenover de rechten staan eveneens verantwoordelijkheden, vaak uitgedrukt in plichten. De term burgerschap verwijst naar de manier waarop individuen invulling geven aan hun relatie met de overheid (i.c. vervullen van plichten, nemen van verantwoordelijkheden en uitoefenen van rechten) en naar de manier waarop de overheid haar inwoners wil behandelen. De mogelijkheden die inwoners hebben om hun rechten en plichten te vervullen hangt mede af van de ruimte die de overheid hiervoor creëert. De overheid moet daarom de voorwaarden voor de individuele emancipatie en participatie garanderen.

3.4.2 Integratie en burgerschap

Welke opvatting over burgerschap hanteren we als we over integratie praten? Welke vorm van burgerschap verwachten we van nieuwkomers en allochtonen? Welke vorm van burgerschap verwachten we van autochtonen? Gaan we uit van een mogelijkheid om te participeren en van het creëren van gelijke kansen? Of kiezen we voor een duidelijke actieve invulling van burgerschap? In welke mate mogen nieuwkomers en allochtonen eigen loyaliteiten behouden of ontwikkelen? Hoe kunnen zij hun loyaliteit uiten ten opzichte van de verschillende autochtone netwerken en gemeenschappen?

Met de komst van migranten en het verlenen van bepaalde rechten aan deze vreemdelingen (op basis van verblijf in plaats van nationaliteit) zijn er gradaties in het formeel burgerschap ontstaan. Bepaalde rechten, sociale goederen en diensten worden niet langer voorbehouden aan staatsburgers alleen, maar komen toe aan iedereen die duurzaam op een bepaald grondgebied gevestigd is. Zo werden in het kielzog van de ontwikkeling van de verzorgingsstaat (Heisler & Heisler, 1991) sociale en economische rechten aan immigranten verleend,

ongeacht hun nationaliteit. In sommige landen zoals Nederland en België werden in een later stadium ook lokale politieke rechten aan vreemdelingen toegekend. Volledige politieke rechten blijven overal in Europa voorbehouden aan staatsburgers, dit omwille van het principe van volkssoevereiniteit en het vraagstuk van legitimatie van de natiestaat. Hierdoor ontstond een situatie waarin wettelijk gevestigde vreemdelingen in zowat alle (juridische) opzichten gelijk werden aan staatsburgers, behalve dan op het vlak van de politieke rechten. Dit leidde tot een vorm van "partieel burgerschap" (Brubaker, 1990) waarbij men een onderscheid kan maken tussen volwaardige "citizens" (staatsburgers die alle rechten hebben) en "denizens",² ingezetenen die alle rechten genieten, behalve volledige politieke rechten (Jacobs, 2000). Modood (2005) pleit alvast voor een onvoorwaardelijk en volwaardig burgerschap voor etnisch-culturele minderheden, met inbegrip van het recht op hun socioculturele identiteit en groepsidentiteit in de publieke sfeer te kunnen uiten. Scheffer (2007) stelt zich terughoudender op en vertrekt vanuit voorwaarden waaraan migranten moeten voldoen om volwaardig burgerschap te verwerven.

Een ander punt voor discussie betreft de mate waarin men een dubbel staatsburgerschap mag of kan behouden. Op dit punt lopen de meningen wederom uiteen. Volgens verschillende auteurs (Berry, 2002; Modood, 2005, Grillo; 2005, Vanbeselaere, et al., 2006) sluit het ene het andere niet uit. Integendeel volgens Modood (2005) versterken ze elkaar en zijn ze complementair. Scheffer (2007) wijst echter op enkele problemen die uit zulke situatie kunnen voortkomen en meer bepaald op de invloed die landen van herkomst (willen) blijven uitoefenen op hun gemigreerde burgers en hun nakomelingen. Het "integratieproces", zoals in deze paper voorgesteld wordt, stelt zich tot doel te komen tot een volwaardig burgerschap. De concrete invulling van het concept "volwaardig burgerschap" is minder duidelijk. Opnieuw ontbreekt het aan een duidelijke definiëring van dit concept. "Volwaardig burgerschap" is eveneens een concept dat vaak impliciet gehanteerd wordt, ervan uitgaand dat mensen wel weten waarover het gaat. Een éénduidige definitie van integratie zal weinig zoden aan de dijk zetten indien niet tegelijkertijd belangrijke concepten zoals "volwaardig burgerschap" mee uitgeklaard worden.

---

² Het concept "denizens" werd ontleend aan Tomas Hammar (Hammar, 1990)

3.5. Integratie als beleidsstrategie

In vorige hoofdstukken bespraken we enkele belangrijke basispijlers van het concept "integratie". In wat volgt, gaan we dieper in op integratie als een beleidsstrategie. Onzes inziens heeft de overheid de rol van procesbegeleider in het integratieproces. Vandaar dat "integratie" ook vanuit een beleidsdimensie benaderd kan worden. Integratie als beleidsstrategie vatten we samen met de kernwoorden: "participatie" en "empowerment". In hetgeen volgt bespreken we deze twee belangrijke pijlers. Het creëren van sociale cohesie is het doel van het integratiebeleid. Een eerste stap in het beleid is ongetwijfeld het inburgeringsbeleid. Dit beleid lichten we kort toe. We besluiten dit stuk door gebald enkele richtlijnen van de Europese Unie weer te geven. Op basis van 11 "Common Basic Principles" maakt het Europese niveau duidelijk dat, opdat integratie succesvol kan zijn, zowel het Europese als het nationale beleid, alsook de samenleving én de immigrant de handen in elkaar moeten slaan.

3.5.1 Participatie

Het woordenboek Van Dale omschrijft participatie als "deelnemen" en "deelnemen aan (delen van)" het maatschappelijke leven. Dit is een algemene omschrijving waarin geen onderscheid wordt gemaakt tussen passievere vormen van deelnemen zoals "gebruik maken van diensten" en actievere vormen van participatie zoals "deelnemen aan politieke activiteiten, lidmaatschap in socioculturele verenigingen en dergelijke." "Participatie" kan eveneens in verschillende gradaties. Het hoeft niet alles of niets te zijn.

"Participatie" heeft als concept in het intergratiediscours een dubbele betekenis. Enerzijds stelt de Vlaamse regering het komen tot volwaardige participatie als de doelstelling van het integratiebeleid. Anderzijds blijkt de term "participatie" in veel contexten gehanteerd te worden als een middel, of beter een strategie om tot integratie te komen. Het is dus enerzijds de bestemming en anderzijds de weg die men bewandelt.

Integratie als beleidsstrategie richt zich volgens Esser (2003) in hoofdzaak op de participatie van allochtonen en mensen met een verschillende etnisch-culturele achtergrond aan de verschillende maatschappelijke terreinen. Volgens Esser (2003) hanteert men het begrip integratie in een beleidscontext vooral in termen van een sociale integratie van personen van allochtone afkomst in een

ontvangende samenleving. Hij legt het accent op incorporatie van het individu in de diverse maatschappelijke terreinen waarbij hij vier aspecten van integratie onderscheidt: cultururation, positionering, interactie en identificatie. Cultururation omschrijft hij als het opdoen van een basiskennis en basisvaardigheden die vereist zijn om deel te kunnen nemen aan de samenleving zoals het leren van de taal. Positionering betreft de positie die men toegewezen krijgt en die verworven wordt op structurele maatschappelijke domeinen zoals: burgerrechten, arbeidsmarkt, onderwijskwalificaties en formele sociale relaties,... Interactie duidt op het aangaan van sociale relaties, zowel formeel als informeel, in het dagelijkse leven. Identificatie tenslotte verwijst naar de verhouding van een persoon ten opzichte van de sociale omgeving. Dit aspect omvat de loyaliteitsgevoelens, identificatie en "sense of belonging".

Een vraag die hierbij aansluit, betreft de vraag of voor iedereen de lat wel even hoog gelegd wordt. Moet de lat voor iedereen dezelfde zijn? Modood (2005) pleit voor gelijkheid maar wel één die ruimte laat voor de eigenheid van de verschillende etnisch-culturele minderheden. Welke normen of zogehete "grenswaarden" dienen als referentiepunt om de mate van participatie van de etnisch-culturele minderheidsgroepen af te meten? Neemt men de participatiegraad van de autochtone bevolking behorend tot een dominante "etnisch-culturele groep" (voor zóver deze abstracte term opgaat) als norm of legt men enkele criteria vast voor elke bevolkingsgroep of net enkel voor de leden van etnisch-culturele minderheidsgroepen? Het blijft immers de vraag in welke mate socio-economische variabelen een verklaring kunnen bieden voor een verschil in participatie. Een belangrijke valkuil ligt in het te snel concluderen dat een bepaalde etnisch-culturele minderheidsgroep niet geïntegreerd is. De attributiefout die men maakt is dat men te snel een bepaalde toestand toeschrijft aan de etnisch-culturele achtergrond van de groep waartoe de persoon behoort in plaats van andere (en misschien logischere) verklaringen te vinden zoals socio-economische achtergrond of persoonlijkheid. Daarom is het belangrijk om de juiste achtergrondvariabelen te kunnen meten om vergelijking mogelijk te maken. We pleiten er dan ook voor om bij het opstellen van een integratiemonitor niet enkel de situatie van allochtone personen of personen van allochtone afkomst in kaart te brengen, maar ook die autochtone personen die behoren tot de dominante ("etnisch-culturele") groep en bij vergelijkbare socio-economische groepen.

3.5.2 Empowerment

Empowerment kan gedefinieerd worden als “een proces van versterking waarbij individuen, organisaties en gemeenschappen greep krijgen op de eigen situatie en hun omgeving en dit via het verwerven van controle, het aanscherpen van kritisch bewustzijn en het stimuleren van participatie” (Van Regenmortel, 2002). Het doel van empowerment is een volwaardig burgerschap, een volwaardige maatschappelijke integratie voor iedereen. Het is een multi-level concept. Zimmerman (2000) beschrijft drie niveaus (het individuele niveau, het niveau van de organisaties en het niveau van de gemeenschap) die onderling verbonden zijn.

Op het individuele niveau (micro) verwijst empowerment naar het geloof in de eigen capaciteiten om de omgeving te beïnvloeden, een begrijpen hoe de sociale systemen in een bepaalde context werken en het stellen van gedrag om in die context invloed uit te oefenen. Het betreft dus geen statisch persoonlijkheidskenmerk, maar een dynamisch contextueel bepaald construct (Van Regenmortel, 2004, p4).

Het niveau van de organisatie (meso) verwijst o.a. naar de inspraak en de beslissingsmacht (bijvoorbeeld van werknemers binnen een organisatie), het scheppen van mogelijkheden om vaardigheden te vergroten, wederzijdse steun en netwerkvorming tussen organisaties, toegankelijkheid voor maatschappelijk kwetsbare groepen (Van Regenmortel, 2004, p5)

Het niveau van de gemeenschap verwijst naar de samenleving en het sociale beleid dat structurele mechanismen van sociale uitsluiting bestrijdt, openstaat voor diversiteit, actief opkomt voor gelijke rechten en ontplooiingskansen met een evenwichtige balans tussen verzorging en zelfzorg. (Van Regenmortel, 2004, p5)

Er zijn nog drie belangrijke bedenkingen te maken bij het concept van “empowerment”. Ten eerste is het een open-ended construct. Dit betekent dat empowerment een continu proces is. Het gaat niet over al dan niet beschikken over “empowerment”. Er zijn gradaties en deze hangen af van de tijd, de context, de populatie. Ten tweede impliceert “empowerment” een differentiatie naar domein (arbeid, onderwijs, gezondheid,...) en naar niveau (bv. individu, buurt, samenleving). Het is maatwerk: het proces van empowerment dient op maat van het individu, de organisatie of de gemeenschap bekeken te worden. De derde bedenking betreft het gegeven dat men empowerment niet kan krijgen. Het is iets dat men zelf moet verwerven. Empowerment wordt ook niet

opgelegd: de stem van de betrokkene wordt steeds gehoord. Zij die over meer empowerment beschikken hebben de taak de condities te creëren om empowerment mogelijk te maken voor hen die over minder empowerment beschikken (Van Regenmortel, 2004). Tenslotte wijzen we op de parallel tussen de concepten "empowerment" en "integratie". Net als "empowerment" is "integratie" niet iets dat zomaar gegeven is. Eerder dan dat veronderstelt het een continu proces dat multidimensioneel en gelaagdis.

3.5.3 Inburgering als eerste stap

Het doel dat de Vlaamse regering zich stelt in het inburgeringsdecreet is om tot een volwaardige participatie te komen. Ze ziet inburgering als een proces met wederzijdse rechten en plichten. De overheid heeft de plicht de persoon van de doelgroep een kwalitatief inburgeringstraject op maat van zijn/haar noden aan te bieden. Op zijn beurt verbindt de nieuwkomer zich ertoe actief deel te nemen aan het inburgeringstraject.

Het inburgeringsdecreet definieert inburgering als 'een interactief proces waarbij de overheid aan vreemdelingen een specifiek programma aanbiedt, dat hun enerzijds de mogelijkheid biedt om zich eigen te maken met de nieuwe sociale omgeving en anderzijds ertoe bijdraagt dat de samenleving de personen van de doelgroep als volwaardige burgers gaat erkennen, met als doel een volwaardige participatie van die personen in de samenleving" (Wets, 2007, p19).

We besluiten dat inburgering een wederkerige relatie is met rechten en plichten, wat impliceert dat het, om te komen tot een volwaardige participatie van die personen aan de samenleving, nodig is hen een omgeving en de middelen aan te bieden om op basis van zelfredzaamheid een positie in de maatschappij te verwerven. In "Integratie en Inburgering in Rotterdam" vatten de auteurs dit samen in drie termen: toerusting, toenadering en toegankelijkheid (ISEO & COS, p4). "Toerusting" betreft kwaliteiten waarover individuele migranten moeten beschikken om in de samenleving te kunnen functioneren. Hierbij wordt vooral de nadruk gelegd op onderwijskwalificaties en de beheersing van de Nederlandse taal.

"Toenadering" verwijst dan weer naar de onderlinge verhouding tussen allochtone en autochtone bevolking, waarbij de mate van overeenstemming over de centrale waarden in de maatschappij en contacten tussen de leden van de verschillende etnische groeperingen centraal staan.

Met "toegankelijkheid" benadrukt men het belang van een gelijke beschikbaarheid van de kerninstituties en voorzieningen in de samenleving voor alle burgers. Het betreft voorzieningen en kerninstituties op het vlak van: politiek bestuur, arbeidsmarkt, onderwijs, woningmarkt, gezondheidszorg en inkomensaanvullingen.

Personen die zich in een maatschappij inburgeren, komen terecht in een proces van versterking waarbij individuen, organisaties en gemeenschappen greep krijgen op de eigen situatie en op hun omgeving. Dit gebeurt door het verwerven van controle, het aanscherpen van kritisch bewustzijn en het stimuleren van participatie" in de verschillende gedefinieerde domeinen.

3.5.4 Het Europese denken over integratie

Ook in Europa wordt de discussie over integratie gevoerd. Reeds in 2004 (cf. *the Hague Programme*) benadrukte de Europese Raad het belang van een sterke coördinatie van het nationale integratiebeleid met de activiteiten van de Europese Unie. Gesteld wordt dat deze coördinatie op basis van 11 "Common Basic Principles" vorm kan krijgen. De Europese Unie gaat uit van het belang van een gemeenschappelijke benadering en dito agenda inzake integratie en de belendende domeinen (Commission of the European Communities, 2007).

Heden is het dan ook zo dat de 11 principes in meer of mindere mate weerspiegeld worden in de gevolgde integratiestrategieën van de verschillende lidstaten.³ Infra lichten we de kwintessens van deze 11 principes toe.

- 1) Integratie is een dynamisch, mutueel proces van accommodatie door alle immigranten en alle inwoners van de Europese lidstaten.
- 2) Integratie veronderstelt respect voor de basiswaarden van de Europese Unie. Basiswaarden zoals vrijheid, democratie, het naleven van de wet en respect voor de rechten van de mens zijn belangrijke elementen waarmee rekening moet worden gehouden.
- 3) Tewerkstelling is een sleutelement in het proces van integratie. Het is niet alleen een centraal element voor de participatie van immigranten, maar het is tevens ook een belangrijke contributie van de immigrant aan zijn gastland. Het

---

³ In Commission of the European Communities (2007) vindt de lezer in de annex *Summary Report on Integration Policies in the EU27* een beeld van de verschillende dimensies van het integratieproces zoals die in het jaar 2005 en in het begin van 2006 in de diverse lidstaten gestalte hebben gekregen.

is dan ook belangrijk dat deze bijdragen goed zichtbaar zijn. Men kan de tewerkstelling van immigranten verhogen door onder meer te investeren in educatie, training en (h)erkenning van de reeds aanwezige kwalificaties van de immigrant. Daarnaast dient te allen tijde discriminatie op de werkvloer tegengegaan te worden en dient er voldoende aandacht te gaan naar de tewerkstelling van vrouwelijke immigranten.

4) Onontbeerlijk voor de integratie is de verwerving van basiskennis van de taal van het gastland. Daarnaast moet de immigrant zich ook de basiskennis inzake de geschiedenis en de instituties van het gastland eigen maken. Het gastland moet immigranten helpen om deze basiskennis te verwerven.

5) Willen immigranten (en hun nakomelingen) meer succesvolle en meer actieve participanten in de samenleving worden, dan zijn inspanningen op het gebied van onderwijs onontbeerlijk. Immigrantenkinderen ervaren specifieke problemen. In het onderwijs worden heel wat inspanningen geleverd om het respect voor de diversiteit hoog te houden. Het onderwijs en de problemen waarmee immigrantenkinderen kampen, moeten blijvend op de agenda staan.

6) Van grote impact op een goede integratie is de gelijke en niet discriminerende toegang van immigranten tot publieke en privé goederen en diensten.

7) Frequentie interacties tussen immigranten en leden van de Europese lidstaten zijn fundamenteel voor integratie. Gedeelde fora, interculturele dialoog, onderwijs over immigranten en immigrantenculturen zijn noodzakelijk, evenals het stimuleren van condities in de publieke ruimten die de interacties tussen mensen van diverse oorsprong mogelijk maken.

8) Bij gratie van het *Charter of Fundamental Rights* is de praxis van diverse culturele en religies gegarandeerd. Tenzij de praxis conflicteert met andere onaantastbare Europese rechten of met nationale wetgevingen, moet de mogelijkheid om de culturele of religieuze praxis te beleven, te allen tijde worden beschermd.

9) Participatie van immigranten in de democratische processen en in de formuleringen van integratiewetgevingen (zeker op het lokaal niveau) is ondersteunend voor succesvolle integratie.

10) Het op elkaar afstemmen van de verschillende vormen van integratiebeleid in alle relevante domeinen en niveaus is cruciaal. Informatie moet op een efficiënte wijze kunnen worden gedeeld en gecoördineerd.

11) Duidelijke doeleinden, indicatoren en evaluatiemechanismen zijn noodzakelijk om informatie te verzamelen, het beleid bij te stellen, het

integratieproces te evalueren en de uitwisseling van informatie effectiever te maken.

4. Integratie: een conceptuele omschrijving

“Als ik over integratie spreek, dan bedoel ik zich goed voelen, zich kunnen handhaven, zijn weg kunnen vinden, zijn verantwoordelijkheid opnemen ten opzichte van de maatschappij, bijdragen tot... Dat zijn dingen die voor mij integratie betekenen” (een vrouw van Turkse afkomst) (Van Craen, Vancluysen & Ackaert, 2007).

In een eerste paragraaf presenteren we de conceptuele omschrijving. Vervolgens lichten we de belangrijkste elementen kort even toe. De hier voorgestelde omschrijving steunt op bestaande definities en op de pijlers die zijn uitgewerkt in het vorige hoofdstuk. Vervolgens zetten we de eerste stap in de ontwikkeling van een theoretisch model voor operationalisatie van het concept.

4.1. Integratie: een conceptuele omschrijving

In 1974 omschreef de Europese Economische Gemeenschap “integratie” als het inpassen van “nieuwe” of “andere” bevolkingsgroepen in de samenleving zonder dat deze hun “culturele” kenmerken moeten opgeven (assimilatie) of worden geïsoleerd van de meerderheid (segregatie) (Verlot, 2001, p11). Ons baserend op de omschrijving die Verstraete, Verbruggen en Cornelis, (2000) en Verstraete e.a. (2001) geven in hun werkdefinitie van inburgering, vullen we integratie verder in als: ...het proces waarin de persoon die deel uitmaakt van een etnisch-culturele minderheid op een volwaardige, evenredige en constructieve basis gaat participeren aan het maatschappelijke leven. Ook dit is een interactief leer- en negotiatieproces. Gosh (2004, p. 19) benadrukt ook de gelijkheid van kansen en afwezigheid van discriminatie: to actively participate in the host society through equality of opportunity and absence of discrimination on grounds of ethnicity or national origin. Integratie kenmerkt zich in haar multidimensionaliteit. Het is tegelijk een product en een (nooit eindigend) interactief proces dat mede vorm gegeven wordt door een veelheid van actoren. Het veronderstelt een “committent” of gemeenschappelijke betrokkenheid van de verschillende betrokkenen. Het doel van dit proces is te komen tot en het bewaren van sociale cohesie enerzijds en tot een volwaardig burgerschap en participatie anderzijds.

4.2. Toelichting conceptuele omschrijving Integratie

Integratie als product en proces

Integratie als een product en een proces verwijst naar verschillende contextuele en historische elementen en de veranderlijkheid van het concept. Integratie is een voortdurend proces dat zich ontvouwt binnen een gegeven socio-economische, politieke en historische context. Het proces op gegeven tijdstip T is altijd een product van verschillende temporele en contextuele factoren.

Integratie is een proces (Verstraete, Verbrugge & Cornelis 2000; Verstraete, 2001 in Wets, 2007; Modood, 2005; Süßmuth & Weidenfeld, 2004; Berry 2002) dat zich zowel op persoonlijk, als op groepsniveau en op het niveau van de maatschappij afspeelt (Reinsh, 2001). Dit impliceert dat integratie niet binnen één jaar, laat staan binnen één generatie bereikt wordt. Integendeel, het is een proces dat zich over de tijd en verschillende generaties uitstrekt. Een individuele migrant en zijn of haar nakomelingen kunnen op een bepaald moment ervaren dat ze helemaal geïntegreerd zijn, maar bij elke transitie in de levensloop kunnen ze voor een nieuw hoofdstuk in het persoonlijke integratieproces komen te staan. Integratie als een proces binnen een samenleving of maatschappij zal nooit afgerond zijn en derhalve een voortdurend proces blijven.

Multidimensioneel en gelaagd

Integratie is een multidimensioneel en gelaagd concept. Het grijpt in op verschillende maatschappelijke domeinen op micro-, meso- en macroniveau.

Naar analogie met Reinsh (2001) verwijst het microniveau naar het niveau van het individu, het mesoniveau naar het niveau van de groep(en) en het macroniveau verwijst naar de bredere context van een staat of een groep van staten zoals de Verenigde Staten of de Europese Unie. Dit laatste niveau omvat de instituties als kristallisatie van een organisatie binnen een staat.

In de literatuur vinden we steeds een multidimensionele benadering terug van het concept integratie. Tal van auteurs (Martens & Weijer, 2000; Esser 2003, 2004; van Rijn, Zorlu, Bijl & Bakker, 2004; Wets 2006; Veenman 1994) onderscheiden en benoemen op hun manier de verschillende dimensies. Er is geen eensgezindheid over de presentatie van het multidimensionele model. Sommigen zoals Veenman (1994) maken een onderscheid tussen twee al dan niet gedeeltelijk overlappende dimensies. Veenman (1994) onderscheidt een participatiedimensie en een oriëntatiedimensie. Hij splitst de dimensie participatie verder op in een formele en informele participatie. Volgens Veenman (1994) heeft de formele participatie betrekking op de sociaaleconomische positie

van personen die behoren tot etnische minderheden. De informele participatie en de oriëntatie verwijzen naar de etnisch-culturele positie. Andere auteurs (Martens & Weijer, 2000; Wets, 2006) maken onderscheid tussen drie verschillende dimensies: een sociostructurele, een socioculturele en een politieke dimensie. Reinsh (2001) onderscheidt eveneens drie dimensies: een structurele, een culturele en een interactieve dimensie. Esser (2003) stelt vier dimensies voor, met name: *culturation*, *positioning*, *interaction* and *identification*. In de vierde dimensie staat "sense of belonging" als concept centraal. Deze dimensie is als het ware een gevoelsdimensie die het "buikgevoel" van "het-zich-geïntegreerd-voelen" weerspiegelt. Het heeft betrekking op de ervaringen en percepties van allochtonen, autochtonen en autochtonen van allochtone afkomst.

Interactief en tweezijdig proces

Integratie is een interactief en tweezijdig (of zelfs meerzijdig) proces (Modood, 2005) dat mee vorm en betekenis krijgt door de verschillende betrokken actoren. Essentieel in onze visie betreft de erkenning van migranten en leden van etnisch-culturele minderheden, zowel als individu, als groep, als "active agents" of "actieve participanten" binnen dit proces van betekenisgeving (Modood, 2005; De Boeck & Honwana, 2005). Integratie kan niet bereikt worden door de inspanningen van één groep alleen (Modood, 2005). Het is een tweerichtingsverkeer. Enerzijds verleent een dominante groep de toegang en de mogelijkheid tot deelname aan het proces, anderzijds erkennen minderheidsgroepen het essentiële basiskader waarbinnen dit proces van betekenisgeving zich zal afspelen, i.c. de Belgische grondwet.

Transnationale identiteiten

"Integratie", zoals hier uitgewerkt, impliceert het erkennen van transnationale en multiple identiteiten of meervoudige groepslidmaatschappen (Berry, 2002; Modood, 2005; Vanbeselaere, et al., 2006). Integratie staat niet haaks op het feit dat iemand zich bijvoorbeeld én Kongolees én Belg (en zelfs én Waal of Vlaming én Antwerpenaar) voelt. De hier gepresenteerde visie op "integratie" richt zich niet tot het doen opgeven van een bepaalde identiteit of groepslidmaatschap, wél op het verwerven van een nieuw groepslidmaatschap of een nieuw facet van de identiteit. Het erkennen van de dubbele loyaliteiten op dit vlak moet volgens deze visie een mogelijkheid zijn. Het niet erkennen/niet laten zijn van de "oude" loyaliteiten houdt een grote bedreiging in voor het integratieproces en de gestelde doelen (Berry, 2002; Modood, 2005; Vanbeselaere, et al., 2006).

Sociale cohesie en “sense of belonging”

De doelstelling van het integratieproces is enerzijds het bekomen van een nieuwe vorm van sociale cohesie die de diversiteit overstijgt en tegelijk erkent. Nauw verbonden hiermee is het creëren van een gevoel van verbondenheid of van een “sense of belonging” bij alle leden van de maatschappij. Dit onderstreept het belang van het creëren van een gelijkheid van kansen en het bestrijden van discriminatie. In deze context onderstrepen we het belang van sociale mobiliteit, niet enkel van het individu die tot een minderheidsgroep behoort, maar ook van de minderheidsgroep als groep. Onderzoek (Vanbeselaere, 2006) toont immers aan dat leden van etnisch-culturele minderheidsgroepen het niet enkel belangrijk vinden dat ze als individu kunnen vooruitgaan op de sociale ladder, maar dat ook de positie die de eigen minderheidsgroep op die ladder inneemt kan verbeteren. In die zin is het belangrijk dat het integratieproces niet louter gericht is op het individu, maar ook rekening houdt met de minderheidsgroep waartoe die persoon toe behoort (Berry, 2002).

Volwaardige integratie = Volwaardige participatie + volwaardig burgerschap?

Het integratieproces zou moeten uitmonden in een volwaardige participatie met volwaardig burgerschap. Maar wat betekent dit dan? Wat verstaan we onder “volwaardig”? Moet er goed gescoord worden op een reeks van variabelen, domeinen (en bij uitbreiding dimensies) die samen het integratieconcept vormen? Deze discussie spitst zich toe op wat we onder volwaardige participatie kunnen verstaan. Wanneer bereiken mensen een bepaalde grens van integratie? Is een “voldoende mate van integratie” ook volwaardig? Participatie aan de arbeidsmarkt en het beheersen van de taal worden als belangrijke voorwaarden beschouwd maar zijn het ook voldoende voorwaarden? Uit het recente evaluatieonderzoek van het inburgeringsbeleid blijkt dat werken soms net een hinderpaal kan zijn tot een geslaagd inburgeringstraject (Geets, Van den Eede, Wets, Timmerman, 2007). Veel hangt immers af van de concrete arbeidsomstandigheden en de mate waarin die al of niet kunnen gecombineerd worden met het (blijven) volgen van het inburgeringstraject.

Een andere belangrijke vraag betreft het al of niet kunnen behouden van een dubbel burgerschap. Is het behouden van het staatsburgerschap van het land van herkomst een gebrek aan integratie of net niet? Volgens verschillende auteurs (Berry, 2002; Modood, 2005; Grillo, 2005; Vanbeselaere, et al., 2006) sluit het ene het andere niet uit. Scheffer (2007) wijst echter op enkele problemen die uit zulke situatie kunnen voortkomen en meer bepaald op de

invloed die landen van herkomst (willen) blijven uitoefenen op hun gemigreerde burgers en hun nakomelingen. In het belang van het welslagen van het integratieproces is het belangrijk dat ook de concepten “volwaardige participatie” en “volwaardig burgerschap” duidelijk gedefinieerd worden.

Overheid als procesbegeleider

Tenslotte willen we benadrukken dat “integratie” een maatschappelijk proces is dat vanuit de overheid kan aangemoedigd of gefaciliteerd worden, maar waarover de overheid nooit de volledige controle heeft. De overheid heeft de rol van procesbegeleider, die acties kan ondernemen om het proces vlotter te laten verlopen, te faciliteren. Er zijn echter nog andere spelers in het veld. Dit betekent dat het integratieproces een gedeelde verantwoordelijkheid is van alle betrokkenen, en niet enkel van één stakeholder of groep. Zowel de autochtone bevolking, het middenveld en de maatschappelijke actoren als de overheid hebben ieder een eigen verantwoordelijkheid in dit proces.

4.3. Tot slot even samengevat...

<p>Op grond van de theoretische reflecties omschrijven we integratie als volgt:</p> <p>een proces dat:</p> <ul style="list-style-type: none">
tweezijdig is;
multidimensioneel is;
multi-level is;
interactief is en bijgevolg committent van de betrokken partijen vraagt;
een leer- en negotiatieproces is. <p>een product dat factor is van:</p> <ul style="list-style-type: none">
een historische context;
een socio-economische context;
een politieke context;
een bijdrage van individuele actoren, stakeholders en groepen; <p>gericht is op:</p> <ul style="list-style-type: none">
een sociale cohesie met respect voor de diversiteit en mixity;
volwaardige participatie;
volwaardig burgerschap;
gelijke kansen, ongeacht de (etnisch-culturele) achtergrond. <p>een proces waarbinnen personen meervoudige groepslidmaatschappen mogen hebben en zowel loyaal ten aanzien van het gastland als ten aanzien van het land van herkomst kunnen zijn.</p>

Tabel 1: Conceptuele omschrijving "integratie"

5. Ter afronding

Deze nota is, zoals in de aanleiding gesteld een aanzet om het concept integratie verder te ontwikkelen. We stelden vast dat het dit concept aan eenduidigheid ontbreekt. Integratie wordt op verschillende manieren ingevuld en in verschillende erg uiteenlopende contexten gehanteerd. We hebben stilgestaan bij enkele belangrijke punten die onzes inziens verbonden zijn aan het integratiediscours. Het uitgangspunt heeft betrekking op een vaststelling: met name de aanwezigheid van een etnisch-culturele diversiteit in de samenleving. Een diversiteit waar we niet om heen kunnen, maar die ons tegelijk voor heel wat uitdagingen plaatst en onze samenleving hervormt. We braken een lans om deze etnisch-culturele diversiteit te benaderen als een "gemixte" realiteit. Vervolgens richtten we ons op thema's als: cultuur, waarden en normen, identiteiten en transnationale loyaliteiten. Meervoudige groepsidentiteiten en het zich verbonden voelen met andere gemeenschappen hoeft geen obstakel te zijn voor integratie, integendeel. Het doel van het integratieproces is de creatie van een relatief stabiele en voldoende sterke sociale cohesie. Daarnaast omvat het integratiediscours verschillende dimensies. Eén daarvan, met name de politieke of beleidsmatige dimensie, hebben we verder toegelicht. Een centraal concept daarin is "burgerschap". Integratie is gericht op een volwaardig "burgerschap". De overheid neemt de rol op van procesbegeleider. Belangrijk voor het verder uitwerken van een integratiebeleid zijn concepten zoals "participatie" en "empowerment". Een eerste uitwerking heeft zich in Vlaanderen uitgekristalliseerd in het "inburgeringsbeleid".

BIBLIOGRAFIE

- Administratieve wegwijzer Vreemdelingen, Vluchtelingen, Migranten (2004).
- Berry, J.W. (1992). Acculturation and adaptation in a new society, *International Migration*, 30, pp. 69-85.
- Berry, J.W.; Poortinga, Y.H.; Segall, M.H. & Dasen, P.R. (2002). *Cross-cultural psychology: research and applications*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Bhugra, D. (2003). Migration and depression, *Acta Psychiatrica Scandinavia*, 108, pp. 67-72
- Boender, W. (2001). Multiculturaliteit, burgerschap en Islam in Nederland, in Douwes, D. *Naar een Europese Islam?*, Amsterdam Metz & Schildt, pp. 77-93.
- Bossuyt, M; Abicht, L; Alsulaiman, A.; Charkaoui, N., Foblets, M.C., Torfs, R.; Vermeersch, E. & Sougir, S. (2006). *Eindverslag commissie ter invulling van de cursus maatschappelijke oriëntatie*. Brussel, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, team diversiteit.
- Bourhis, R.Y.; Moïse, L.C.; Perreault, S. & Sénécal, S. (1997). Towards an interactive acculturation model: a social psychological approach. *International journal of psychology*, 32, pp. 369-386.
- Brubaker, R. (1990). Immigration, Citizenship and the Nation-State in France and Germany: a comparative historical analysis. *International Sociology*, 5 (4), pp. 379-407.
- Castles, S. & Davidson, A. (2000). *Citizenship and migration: globalisation and the politics of belonging*. London, Macmillan press ltd.
- Caremans P., Mahieu P. & Yildirim, S. (2004). Over werkelijkheid, wettelijkheid en wenselijkheid in het onderwijs, in Timmerman, C., Lodewyckx, I., Vanheule, D. & Wets, J. (eds) *Wanneer wordt vreemd, vreemd? De vreemde in beeldvorming, registratie en beleid*. Leuven, Acco, pp. 109-125.
- Clycq, N. (2007). *Habitus in de gezinssocialisatie: Een Bourdieuaanse analyse van de betekenisgevingprocessen van Belgische, Italiaanse en Marokkaanse moeders en vaders*. Universiteit Antwerpen, CeMIS, niet gepubliceerde doctoraatsverhandeling.
- Cosmides, L & Tooby, J. (1997) *Evolutionary Psychology: A Primer* <http://www.psych.ucsb.edu/research/cep/primer.html>
- Commission of the European Communities (2007). *Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Region*. http://ec.europa.eu/justice_home/fsj/immigration/docs/com_2007_512_en.pdf
- Cooke, B & Kothari, U. (2001). *Participation: the new tyranny?* London, Zed books.

- De Boeck, F. & Honwana, A. (eds), (2005). *Makers & breakers: children and youth in postcolonial Africa*. Africa world Press, Inc. Oxford James Currey Ltd.
- Douwes D. (2001), *Naar een Europese Islam?* Amsterdam, Metz & Schildt.
- Fijalkowski J., Merkens H. & Schmidt, F. (red). *Dominant National Cultures and Ethnic Minorities*. Berlin, Free University of Berlin.
- Elchardus, M. (1984). Life cycle and life course The scheduling and temporal integration of life. In Feld, S. & Lesthaeghe, R. (eds) *Population and Sociatal Outlook*. Brussel, Koning Boudewijnstichting, pp 251-267.
- Entzinger, H. & Biezeveld, R. (2003). *Benchmarking in immigrant integration: a report written for the European Commission*. Rotterdam, European Research Centre on Migration and Ethnic Relations (ERCOMER), Faculty of Social Scienses.
- Esman, M.J. (1996). Daispora and international relations. In Hutchinson, J. & Smith, A.D. (eds) *Ethnicity*. Oxford-New York, Oxford University Press, pp. 316-320.
- Esser, H. (2003). What substance is there to the term "Leitkultur"? In Cuperus, R., Duffek, K.A. & Kandel, J. (eds). *The challenge of diversity. European social democracy facing migration, integration and multiculturalism*. Innsbruck, Wien, Studienverslag, pp. 47- 58.
- Esser, H. (2004). Welche alternativen zur 'Assimilation' gibt es eigentlich? In Bade, K. & Bommes, M. (eds.) *Migration-Integration-Bildung. Grundfragen und problembereiche*. Osnabrück: Institut für Migrationforschung und Interkulturelle studien, pp. 41-60.
- Europese Commissie (1995): *De demografische situatie in de Europese Unie*.
- Favell, A. (2001). Integration policy and integration research in Europe: a review and a critique. In Aleinikoff, A.T. & Klusmeyer, D. (eds). *Citizenship today: global perspectives and practices*. Washington DC, Brookings Institute/Carnegie Endowment for International Peace, pp 349-399.
- Federaal Planbureau (2000). *Vergrijzing van de bevolkingen overheidsfinanciën: het federaal planbureau herinnert aan het belang van de extra demografische factoren*, Short term Update 00-02, Perscommuniqué 19 mei 2000.
- Foblets, M.C., Hubeau, B. & De Muynck, A. (eds) (1997). *Migrantenonderzoek voor de toekomst*. Leuven, Acco.
- Foley, R.A. (1995). *Humans before humanity*. Oxford, Blackwell.
- Geets, J., Pauwels, F. , Wets, J., Lamberts, M. & Timmerman, C. (2006). *Nieuwe migranten op de arbeidsmarkt*. Onderzoeksrapport in opdracht van de Vlaamse minister van Werk, Onderwijs en Vorming, in het kader van het VIONA-onderzoeksprogramma. Leuven-Antwerpen, Associatie van de KU Leuven, HIVA en de Universiteit Antwerpen, OASeS.
- Geets, J., Van den Eede, S., Wets, J., Lamberts, M. & Timmerman, C. (2007). *Hoe wordt het inburgeringsbeleid geapprecieerd? Een evaluatie vanuit het perspectief van de nieuwkomers*. Onderzoeksrapport in opdracht van de

- Vlaamse minister van Werk, Onderwijs & Vorming en van de Vlaamse minister van Binnenlands Bestuur, Stedenbeleid, Wonen en Inburgering in het kader van het VIONA-onderzoeksprogramma. Leuven-Antwerpen, Associatie van de KU Leuven, HIVA en de Universiteit Antwerpen, OASeS/CeMIS.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity*. Stanford, CA, Stanford University Press.
- Godemont, J., Steegmans, N., Goyvaerts, K., Lenaers, S. & Spee, S (eds). (2005). *Jaarboek 3 Steunpunt Gelijkekansenbeleid: Het leven zoals het zou kunnen zijn: (on)gelijke kansen in de levensloop*. Steunpunt Gelijkekansenbeleid, Consortium Universiteit Antwerpen en Universiteit Hasselt.
- Gosh, B. (2004). The challenge of integration: a global perspective. In Süßmuth, R. & Weidenfeld, W. (eds) *Managing Integration: the European Union's responsibilities towards immigrants*. Brussel, European Union.
- Gowricham R. & Nolen R. (2004). *Inburgering. Mensen, Instellingen en lokaal beleid*. Antwerpen-Apeldoorn, Garant.
- Grillo, R. (2005). *Backlash against diversity? Identity and cultural politics in European cities*. Oxford, University of Oxford, Centre on Migration, Policy and society. Workingpaper No. 14.
- Groeneveld, S. & Weijers-Martens, Y. (2003). *Minderheden in beeld*. Rotterdam, SPVA 02, ISEO.
- Hammar T. (1990), *Democracy and the Nation State. Aliens, Denizens and Citizens in a World of International Migration*. Avebury, Aldershot.
- Hannerz, U. (1992). *Cultural complexity. Studies in the social organization of meaning*. New York, Columbia University Press.
- Hareven, T. (1997). Synchronizing Individual Time, Family Time and Historical Time. In Vilquin, E. (ed) *Le temps et la démographie. Chairie Quetelet, 1993*. Louvain-la-neuve, Academic/L'Harmattan, pp. 203-218.
- Heisler, M. & Heisler, B. (1991). Citizenship – Old, New and Changing: Inclusion, Exclusion and Limbo for Ethnic Groups and Migrants in the Modern Democratic state, in Fijalkowski, J. Merkens, H. & Schmidt, F. (red), *Dominant National Cultures and Ethnic Minorities*. Berlin, Free University of Berlin.
- Hirtt, N., Nicaise, I. & De Zutter, D. (2007) *De school van de ongelijkheid*. Berchem, Epo.
- Hutchinson, J. & Smith, A.D. (eds) (1996). *Ethnicity*. Oxford new York, Oxford University Press.
- IMISCOE (2005). *Migration and Citizenship: Legal Status, Rights and Political Participation*. State of the art report for IMISCOE cluster B3.
- ISEO & COS (2004), *Integratie en inburgering in Rotterdam*. Rotterdam, ISEO & COS.

- Jacobs, D. (2000). Inburgering. Van integratie naar acculturatie. *Ex tempore. Verleden Tijdschrift Nijmegen*, 19, 3, pp. 3-13.
- Kennedy, P. & Roudometof, V. (2001). *Communities across borders under globalising conditions: new immigrants and transnational cultures*. Oxford, ESRC: Centre for Migration, Policy and Society (COMPAS), University of oxford, working paper series transnational communities WPTC-01-07.
- Kerkwerk multicultureel samenleven (2001). *Opvoeden tot verdraagzaamheid: handleiding voor een gespreksmoment*, Brussel KMS.
- Keulen M. (2004), *Beleidsnota inburgering 2004-2009*. Brussel, Vlaams Minsiterie van Binnenlands Bestuur, Stedenbeleid, Wonen en Inburgering.
- Khader, B., Martiniello, M., Rea, A. & Timmerman, C. (eds) (2006). *Immigratie en integratie anders denken: een Belgisch interuniversitair initiatief*. Brussel, Bruylant.
- Koninklijk Commissariaat voor Migranten (1989). *Integratie(beleid): een werk van lange adem. Deel I: Bakens en eerste voorstellen*. Brussel, Inbel.
- Koninklijk Commissariaat voor Migranten (1990). *Voor een harmonische samenleving*. Brussel, Inbel.
- Koninklijk Commissariaat voor Migranten (1993). *Eindrapport. Tekenen voor gelijkwaardigheid*. Brussel, Inbel.
- Kymlicka, W. (1995). *Multicultural Citizenship. A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford: Oxford University Press.
- Layton-Henry, Z. (2002). *Transnational communities, citizenship and African-Caribbeans in Birmingham*. Oxford, ESRC: Centre for Migration, Policy and Society (COMPAS), University of oxford, working paper series transnational communities WPTC-02-07.
- Leman, J. (1994). *Kleur bekennen: omdat België multicultureel zal zijn*. Tielt, Lannoo.
- Levrouw, F. & Timmerman, C. (2009). *Het janusgezicht van het onderwijs. Een literatuurstudie over het onderwijs in een interculturele samenleving*. Steunpunt Gelijkekansenbeleid – Consortium Universiteit Antwerpen-Universiteit Hasselt.
- Lodewyckx, I., Timmerman, C. & Wets, J. (2004). Maatschappij en etnische diversiteit: wat is wenselijk, wat is mogelijk? in Timmerman, C., Lodewyckx, I., Vanheule, D. & Wets, J. *Wanneer wordt vreemd vreemd? De vreemde in de beeldvorming, registratie en beleid*. Leuven, Acco.
- Lodewyckx, I. & Geets, J. (2002). Integratie en Identiteit, een toepassing op de beleving van de Islam, *Alert*, 28, 5, pp. 69-79.
- Loobuyck, P. (2000). Inburgeren in Nederland en Vlaanderen. Een inleiding tot een debat, *Samenleving en Politiek*, 7, 4, pp. 21-35. <http://www.flwi.ugent.be/cie/CIE/loobuyck4.htm>.

- Loobuyck, P. (2002). Multicultureel burgerschap: voorbij integratie, assimilatie, segregatie en marginalisering, *Ons Erfdeel*, 45, 3, pp. 399-411.
<http://www.flwi.rug.ac.be/cie/CIE/loobuyck2.htm>
- Loobuyck, P. (2003). Het Vlaams Minderhedenbeleid. Een status quaestionis, *Migrantenrecht*, 17, 3, pp. 84-88.
- Loobuyck, P. (2006). Wat hebben Thomas, Kevin en Mohammed met elkaar te maken? Burgerschap en nationaliteit als politiek-filosofische concepten, in *Samenleving en Politiek*, 13, 2, pp. 45-55.
- Marshall T. (1963). *Sociology at the Crossroads and other essays*, London, Heineman.
- Martens, E.P. & Weijers, Y.R.M. (2000). Integratiemonitor 2000. Rotterdam, ISEO.
- Mayer, K.U. (1986). Structural constraints on the life course. *Human development*, 29, 3, pp 163-170.
- Michielsen, M., Breda, J., Van Haegendoren, M., Vranken, J. (eds) 2003. *Jaarboek 1 Steunpunt Gelijkekansenbeleid*. Antwerpen, Apeldoorn, Garant.
- Mills, M. (2005). (On)gelijke kansen vanuit een internationaal vergelijkend levensloopperspectief: een theoretisch raamwerk, In Godemont, J.? Steegmans, N., Goyvaerts, K. Lenaers, S. & Spee, S. (eds)
Jaarboek 3 Steunpunt Gelijkekansenbeleid: Het leven zoals het zou kunnen zijn: (on)gelijke kansen in de levensloop. Steunpunt Gelijkekansenbeleid, Consortium Universiteit Antwerpen en Universiteit Hasselt.
- Minuchin, S. (1975). *Families and family therapy*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Modood, T. (2005). Remaking multiculturalism after 7/7. *Open democracy*
<http://www.opendemocracy.net>
- Modood, T. (2007). *Multiculturalism*. Cambridge, Polity Press.
- Ogbu, J.U. (1982). Cultural discontinuities and schooling. *Antropology & Education Quarterly*, 13, 4, pp. 290-307.
- Pinxten, H. & Verstraete, G. (1998). Identiteit en conflict. Een model en een perspectief. in Pinxten, R. & Verstraete, G. (red) *Cultuur en macht*. Antwerpen, Houtekiet.
- Population Division, Department of Economic and Social Affairs, United Nations (2000). *Replacement Migration: Is it a Solution to Declining and Ageing Populations*, ESA/P/WP.160 21 march 2000, United Nations.
- Portes, A. (1998). *Globalization from Below: The Rise of Transnational Communities*, Princeton, Princeton University, WP-98-01.
- Radcliffe, S., Laurie, N. & Andolina, R. (2002). *Indigenous people and political transnationalism: globalization from below meets globalization from above?* Oxford, ESRC: Centre for Migration, Policy and Society (COMPAS), University of Oxford, working paper series transnational communities WPTC-02-05.

- Rath, J. (1992). De tegenbedoelde effecten van de geleide integratie van etnische minderheden, *Beleid en Maatschappij*, 19, 5, pp. 252-265.
- Reinsh, P. (2001). *Measuring Immigrant Integration: diversity in a European city*. Aldershot, Ashgate Publishing Limited: Research in Migration and ethnic relation series.
- Reychler L., 1991. Het 5000-200 Probleem: enkele nota's over etnische en nationalistische conflicten, *Cahiers van het Centrum voor Vredesonderzoek*, KUL, Leuven, 9, 3.
- Roosens, E. (1998). *Eigen grond eerst*. Leuven, Acco.
- Scheffer, P. (2007). *Land van aankomst*. Amsterdam. De Bezige Bij.
- Schuyt, K. (1997). *Social cohesie en sociaal beleid*. Amsterdam, Publiekscolleges in de Balie.
- Stephens, S. (eds), (1995). *Children and the politics of culture*. New York, Princeton University Press
- Stewart A. (1995). Two conceptions of citizenship, *British Journal of Sociology*, 46, 1, pp 63-78.
- Swanborn P.G. (1999). *Evalueren*. Amsterdam, Boom.
- Timmerman, C., Lodewyckx, I., Vanheule D. & Wets, J. (red) (2004). *Wanneer wordt vreemd, vreemd? De vreemde in de beeldvorming, registratie en beleid*. Leuven, Acco.
- Thienpont, K. (1999). *In-group/out-group gedrag in evolutiebiologisch perspectief. Een publicatie van Centrum voor Bevolkings- en Gezinstudie, Vlaamse Wetenschappelijke Instelling*, Leuven, Garant.
- Tonkens E., Hurenkamp, M. & Nigten, V. (2007). *Burgerschap en binding: de vitaliteit van microkosmopolitisme*. Amsterdam, Universiteit Amsterdam, Tussentijdse rapportage.
- UNDP, 1994. *Human Development Report 1994*.
- Vanbeselaere, N. (2007). *Integratie van minderheden: een pleidooi voor conceptuele zuiverheid*. Lezing UDL.
- Vanbeselaere, N., Snauwaert, B., Soenens, B. & Meeus, J. (2006). De houding van allochtonen ten aanzien van hun maatschappelijke positie: een analyse vanuit de acculturatiepsychologie en vanuit de sociale psychologie, in Foblets, M.-C., Vrieling, J. & Billiet, J. (eds.) *Multiculturalisme ontleed: een staalkaart van onderzoek aan de K.U.Leuven*. Leuven, Studia Anthropologica, pp 89-113.
- Vanbeselaere, N., Boen, F., Meeus, J. (2006). The complicated relationship between national identification and acceptance of immigrants, in d'Haenens, L., Hooghe, M., Vanheule, D., Gezduci, H. (eds.) *'New' citizens, new policies? Developments in diversity policy in Canada and Flanders*, Gent, Academia Press pp. 57-68.

- Van Craen, M., Vancluysen, K. & Ackaert, J. (2007). *Voorbij wij en zij? De sociaal-culturele afstand tussen autochtonen en allochtonen tegen de meetlat*. Brugge, Vanden Broele.
- Van Craen, M., Vancluysen, K. & Ackaert, J. (2008) *Integration, Social Cohesion and Social Capital: Complex Links and Relations*. Paper presented at the International Conference on Theoretical Perspectives on Social Cohesion and Social Capital, Brussels, 15-05-08, K.U.Leuven-Royal Flemish Academy of Belgium for Science and the Arts.
- Van den Bosche, G. & Zemni, S (2002). Allochtonen aller landen...burger u in, in Van den Brande A. (ed), *Identiteiten, functies en dysfuncties*. Gent, Academia Press, pp.107-143.
- Van den Maagdenberg V. (red). (2004). *Jaarrapport integratie 2004*, Rotterdam, ISEO.
- Van Regenportel, T. (2002). *Empowerment en matzorg, Een krachtgerichte psychologische kijk op armoede*. Leuven, Leusden, Acco.
- Van Regenportel, T. (2004). *Empowerment in de praktijk van het OCMW*. Leuven, HIVA.
- Van Gunsteren, H. (1998). *A Theory of Citizenship. Organizing Plurality in Contemporary Democracies*. Boulder, Co.: Westview Press.
- Van Leeuwen, B. & Tinnevelt, R. (eds) (2005). *De multiculturele samenleving in conflict: interculturele spanningen, multiculturalisme en burgerschap*. Leuven Acco.
- Van Rijn, A.S., Zorlu, A.; Bijl, R.V. & Bakker B.F.M. (2004) *De ontwikkeling van een integratiekaart*. Rotterdam, WODC, Cahier 2004-9.
- Veenman, J. (1996). Participatie in perspectief. *Ontwikkelingen in de sociaal-economische positie van zes allochtone groepen in Nederland*. Houten, Zaventem, Lelystad, Bohn Stafleu Van Loghum.
- Verlot, M. (2001). *Werken aan integratie. Het minderheden- en onderwijsbeleid in Vlaanderen en de Franse Gemeenschap van België*. Leuven & Amersfoort, Acco.
- Vermeulen, H. (eds) (1997). *Immigrantenbeleid voor de multiculturele samenleving: integratie-, taal- en religiebeleid voor immigranten in vijf West-Europese landen*. Amsterdam, Imes.
- Verstraete, E. (2006). *Vlaamse leermiddelen onder de loep – op zoek naar het interculturele gehalte*. (<http://www.steunpuntico.be/files/publicaties/Project%20multiculturele%20leermiddelen%20rapport.pdf>)
- Verstraete G., Verbruggen, N. & Cornelis, M. (2000). *Onderzoek naar de plaats, de rol en organisatie van maatschappelijke oriëntatie en trajectbegeleiding binnen het onthaaltraject voor nieuwkomers als doelgroep van het Vlaamse Minderhedenbeleid*, Gent, CICI.

- Verstraete, G., Haertjens, M., Demoor, N., Donceel, V., Taelman, A., Van Ael, P., Verbist, T. & Cornelis, M. (2001). *Onderzoek naar de finaliteit van het Vlaams inburgeringsbeleid*, CICI, Gent.
- Vertovec, S. (2001). *Transnational social formations: Towards conceptual cross-fertilization*. New York, Princeton University Paper presented at Workshop on "Transnational Migration: Comparative Perspectives", June 30-July 1, 2001.
- Vertovec, S. (2006). *Diasporas good? Diasporas bad?* Oxford, University of Oxford, Centre on Migration, Policy and Society, WP-06-41.
- Vranken, J., De Boyser, K., Dierckx, D. (2006). *Armoede en Sociale Uitsluiting. Jaarboek 2006*, Leuven: Acco.
- Wattelar, C. & Roumains G. (1991). Simulations of Demographic Objectives and Migration, in OECD, *Migration: The demographic Aspects*, Paris.
- Wets, J. (2007). *Wat is inburgering in Vlaanderen? Conceptnota "inburgering" in het kader van het VIONA-onderzoek 'Evaluatie van de inhoudelijke en financiële aspecten van het Vlaamse inburgeringsdecreet'*. Brussel, Onderzoeksrapport in opdracht van de Vlaamse minister van Werk, Onderwijs en Vorming en van de Vlaamse minister van Binnenlands Bestuur, Stedenbeleid, Wonen en Inburgering in het kader van het VIONA-onderzoeksprogramma. Leuven-Antwerpen, Associatie van de KU Leuven, HIVA en de Universiteit Antwerpen, OASeS/CeMIS.
- Zimmerman, M. (2000). Empowerment theory: psychological, organisational and community levels of analysis, in Rappaport, J. & Seidman, E. (eds.) *Handbook of community psychology*, New York, Kluwer Academic/Plenum publishers, pp. 43-63.